

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra estetiky

Estetika – Obecná teorie umění a kultury

Martin Kaplický

Multiplicita a jedinečnost

Impulsy Whiteheadovy filosofie pro estetiku

Multiplicity and Singularity

Impulses of Whitehead's Philosophy for Aesthetics

Disertační práce

Vedoucí práce – Prof. PhDr. Vlastimil Zuska, CSc.

2009

“Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně
s využitím uvedených pramenů a literatury.”

Matěj Karolný

Na tomto místě bych rád poděkoval prof. Vlastimilu Zuskovi za četné konzultace týkající se jak whiteheadovské problematiky, tak i jiných souvisejících témat. Jeho podněty byly jednou z vůdčích sil směřujících autora tohoto textu. Většina myšlenek předkládané disertační práce, které považuji za zajímavé, vznikla na základě rozhovorů s touto osobností. Dále bych rád poděkoval svým rodičům Haně Vavříkové - Kaplické a Pavlu Vavříkovi za podporu při studiu i při psaní textu. Za mnohé rovněž vděčím debatám s Ondřejem Dadejím a Michalem Andrlm při společné četbě Whiteheadovy knihy *Proces a realita*. Za jazykovou úpravu celého textu jsem nesmírně zavázán Vandě Vicherkové. Dále děkuji všem kolegům z Katedry estetiky v Praze a Katedry estetiky a Ústavu bohemistiky v Českých Budějovicích, kteří mi různými způsoby pomáhali k dopsání této práce.

V této práci byly využity dvě studie, které jsou v současné době připravovány k tisku. Součástí kapitoly 2.1. Donald W. Sherburne a Whiteheadova estetika je studie „Možnosti teorie exprese pro filosofii a umění“, In Jana Sošková (ed.), *Filozoficko – estetické reflexie post-historického umenia II*. Prešov, Prešovská univerzita, v tisku; součástí kapitoly 2.2. Alfred North Whitehead a Carlsonova environmentální estetika je studie „Carlsonova environmentální estetika: problematika estetického hodnocení přírody a umění“, In Karel Stíbral, Ondřej Dadejím a kol., *Krása, krajina, příroda: Kapitoly o roli estetických hodnot ve vztahu k přírodě, krajině a životnímu prostředí*. Brno, Masarykova univerzita, v tisku.

OBSAH:

Úvod.....	1
Část první – filosofická.....	5
1.1. Multiplicita a jedinečnost ve spekulativní filosofii Alfreda North Whiteheada.....	8
1.2. Aktuální událost – nastávání.....	28
1.3. Společenství aktuálních entit.....	83
Část druhá – estetická.....	97
2.1. Donald W. Sherburne a Whiteheadova estetika.....	100
2.2. Alfred North Whitehead a Carlsonova environmentální estetika.....	119
Závěr.....	132
Abecední seznam literatury.....	136
Abstrakty.....	140

Úvod

Filosofické dílo Alfreda North Whiteheada patří mezi základní mezníky filosofie první poloviny dvacátého století. Whiteheada tak lze bez obav zařadit do společnosti Edmunda Husserla, Martina Heideggera, Henriho Bergsona, Johna Deweyho či Williama Jamese. Zařazením jeho díla do seznamu dalších mrtvých filosofických velikánů (nutně neúplného) však Whiteheadův filosofický význam rozhodně nekončí. Řekneme-li, že Whiteheadova filosofie byla posledním velkým metafyzickým systémem, nebudeme patrně daleko od pravdy. Pokud bychom však tímto tvrzením skončili, a Whiteheadovu filosofii tak odsoudili k „pouhému“ zařazení do učebnic dějin filosofie (jimž se díky své obtížné zařaditelnosti a resistenci vůči několikastránkové charakterizaci „úspěšně“ vyhýbá), rozhodně bychom byli skutečnému ocenění jeho filosofie značně daleko.

O Whiteheadově filosofii můžeme především říci, že je živá. Svým zdůrazňováním procesuálnosti, poukazováním na neodlučitelnost bytí a nastávání a rozlišením dvou typů procesu, konkrescence [concrecence] a přechodu [transition], Whitehead silně ovlivnil další vývoj zkoumání v mnoha oblastech. V oblasti filosofie stojí Whiteheadovo dílo v základech vlivného směru procesuální filosofie, mezi jejíž hlavní představitele patří Charles Hartshorne, Donald W. Sherburne či Nicholas Rescher, jeho dynamické pojetí aktuální události se však zrcadlí i ve filosofii Gillesa Deleuze, jednoho z neoriginálnějších filosofů druhé poloviny dvacátého století. Whiteheadovo procesuální pojetí Boha pak silně ovlivnilo procesuální teologii, mezi jejíž nejvýznamnější představitele patří kromě již zmiňovaného Charlese Hartshorna také David Ray Griffin či John B. Cobb. Whiteheadova filosofie dodnes poutá i zájem filosofujících

fyziků. Obzvláště pozornosti se těší jeho epochové pojetí času a s ním související rozlišení genetického [genetic] a souřadnicového [coordinate] dělení aktuálních událostí. Relevanci tohoto rozlišení pro interpretaci kvantové fyziky ukazuje například Yutaka Tanaka. K Whiteheadově filosofii se však hlásí i jiní. Jmenujme alespoň Davida Bohma a Ilyu Prigogina.

Jak je z výše uvedeného (pouze letmého) výčtu patrné, Whiteheadovo mnohvrstevnaté filosofické dílo nabízí množství interpretačních přístupů a strategií. Na základě těchto strategií pak bude některým rysům jeho filosofie věnována jen okrajová pozornost, jiné vystoupí do popředí a s nimi i Whiteheadem nerozvinuté možnosti jeho filosofie. Bude-li se autor primárně zabývat Whiteheadovým pojetím Boha a jeho vztahu k aktuálnímu světu, bude pro něj otázka negativních prehenzí patrně spíše okrajová. Bude-li však zkoumat vztah dvojího způsobu analýzy aktuálních událostí ke kvantové fyzice, do popředí se jen stěží dostane rozlišení primordiální a konsekventní povahy Boha.

Zde předkládaný text se snaží do Whiteheadovy filosofie proniknout na základě analýzy ultimátní kategorie jeho filosofického systému, již je kreativita s jejími dvěma hraničními póly, multiplicitou a jedinečností. Pojem multiplicity je jedním z klíčových termínů Whiteheadovy filosofie, v dosavadním zkoumání byl však zmiňován pouze okrajově (výjimkou je již vzpomenutý Gilles Deleuze). Jedním z přínosů této práce by tedy mělo být proniknutí do Whiteheadovy filosofie právě na základě tohoto často opomíjeného faktoru Whiteheadova díla a představení role, jakou v něm ve vztahu k jedinečnosti hraje. Bude-li kontrast mezi multiplicitou a jedinečností jakýmsi klíčem současné interpretace, pokusíme se na jeho základě dostat k dalším a pro Whiteheada neméně závažným rozlišením, jakými jsou vztah změny a přetrvávání, vztah subjektu a objektu či vztah mezi fyzickými a mentálními aktivitami zkušenosti. Tomuto

průniku Whiteheadovou filosofií bude věnována první filosofická část tohoto textu.

Druhým plánovaným přínosem této práce je pokus o naznačení potenciálu, který Whiteheadova filosofie má pro obor, jemuž nevěnoval samostatnou pozornost (ale mnoho kratších připomínek), pro estetiku. Pokusím se ukázat, že Whiteheadovo pojetí aktuální události, a především pak analýza propozicionálních pocitování, umožňuje zajímavý a důležitý vhled do estetické problematiky dovolující vymezení estetického pole, které zahrne jak umělecká díla, tak mimoumělecké estetično. Svou interpretaci budu konfrontovat s estetickou interpretací Whiteheadovy filosofie, kterou ve své knize *Whiteheadovské estetično* představil Donald W. Sherburne, a budu se snažit ukázat, že jeho zúžení estetické zkušenosti na oblast umění je neoprávněné. Následně pak představím estetickou teorii Allena Carlsona, jednoho z nejvýznamnějších současných oponentů tohoto „neoprávněného“ zúžení. I jeho pojetí pak budu konfrontovat s vlastní interpretací whiteheadovské estetiky.

Závěr tohoto úvodu bych rád věnoval pojmu multiplicita. Termín multiplicita, uvedený v názvu této práce, může vyvolat určité rozpaky a řadu otázek. Co to vlastně je, ta multiplicita? Myslí se tímto termínem mnohost? Pokud ano, proč zavádět nový termín, pokud ne, v čem spočívá specifický význam pojmu multiplicita?

Musíme předznačit, že pojem multiplicita (anglicky – multiplicity; německy – Mannigfaltigkeit; francouzsky – multiplicité) je pojmem, který používá jak matematika, tak různé filosofické koncepce. Významy tohoto termínu se pak liší podle kontextu, ve kterém se nachází. V rámci filosofie můžeme, pokud je mi známo, rozlišit tři hlavní filosofické kontexty pojmu multiplicita. Ani v jednom z nich však multiplicita není plně ztotožnitelná s mnohostí. Prvním je Bergsonovo rozlišení mezi kvalitativní a kvantitativní multiplicitou. Kvantitativní multiplicita bude charakterizovat to, co Bergson nazývá

obrazem, kvalitativní multiplicita to, co nazývá trváním. Tato linie vede přes Deleuzův *Bergsonismus* až k pojetí multiplicit v knihách *Anti-Oidipus* a *Tisíc plošin*, které Deleuze napsal společně s Felixem Guattarim. Druhou, odlišnou linií je pojetí teorie multiplicity Edmunda Husserla, tak jak ji rozvíjí především v knize *Formální a transcendentální logika*. Teorie multiplicity je zde míněna jako teorie možných forem teorií. Třetí a znovu odlišnou linií v pojetí multiplicity je Whiteheadovo pojetí, které se pokusíme rozvést v první části této práce.

Tato práce však nebude směřovat ke komparaci těchto naznačených linií, i když by to byl podnik jistě zajímavý. Jejím cílem je především, jak již bylo naznačeno, poukázání na možnosti, které Whiteheadova spekulativní filosofie skýtá pro estetickou teorii.

Část první – filosofická

Část první

V této části se pokusíme představit pojem multiplicity z hlediska role, jakou hraje ve spekulativní filosofii Alfreda North Whiteheada. Pokusíme se zde ukázat, že pojem multiplicity zde nabývá naprosto stěžejního významu pro celý Whiteheadův metafyzický podnik. Dá se dokonce říci, že tvoří jeden z limitních pojmů celé Whiteheadovy spekulativní filosofie.¹

Záměrem této části tedy bude především osvětlení významu, kterého pojem multiplicity v rámci Whiteheadovy metafyziky nabývá. Tvrdíme-li však, že je pojmem limitním, bude třeba též poukázat na to, v čem jeho „limitnost“ spočívá. To se nám však může podařit jen tehdy, osvětlíme-li Whiteheadovo vymezení spekulativní filosofie a důsledky, které z něho pro svou filosofii vyvozuje. Ve druhé a třetí kapitole této části se pokusíme na základě těchto vymezení poukázat na hlavní rysy Whiteheadovy metafyzické stavby. Pro druhou kapitolu bude klíčový výklad nastávání aktuální události, jež kreativně propojuje multiplicitu a jedinečnost. Třetí kapitola pak bude mít za úkol osvětlit, jak je možná uprostřed neustálého nastávání stálost.

¹ Termín spekulativní filosofie je ve Whiteheadově užívání synonymní s termínem metafyzika. Přesněji bychom asi mohli říci, že oba výrazy jsou používány k označení různých aspektů jednoho typu zkoumání. Termínu metafyzika pak můžeme rozumět jako zkoumání hledajícímu „první principy“, na základě nichž můžeme interpretovat vše, co může vcházet do zkušenosti. Termín spekulativní filosofie pak zdůrazňuje, že původní metodou metafyziky nemůže být metoda přísné deskripce faktů, které dokážeme jednoduše rozlišit, či přísná metoda deduktivního odvozování jednoho faktu z druhého podle stabilních neměnicích se logických zákonitostí. Přívlastek spekulativní odkazuje k tomu, že metafyzická zkoumání mají charakter objevování faktů, které byly původně skryté či pouze nejasně uvědomované. V rámci tohoto podniku se tedy nemůžeme omezit na zjevné fakty a „osvědčené“ metody. Termín spekulativní filosofie upozorňuje na to, že své fakty i metodu vlastního zkoumání budeme v rámci metafyzického zkoumání jako objevování teprve nacházet. Tento aspekt metafyzických zkoumání by měl být objasněn v první části této kapitoly. Pro zajímavou analýzu souvislosti Whiteheadovy metafyziky s Aristotelovou „první filosofií“ a aristotelovské substance [οὐσία] s whiteheadovskou aktuální entitou [actual entity] viz: Leclerc, Ivor, *Whitehead's Metaphysics: An Introductory Exposition*. Bloomington & London, Indiana University Press, 1958, především s. 20–23.

Naznačené motivy by nám měly obstarat základní konceptuální aparát pro interpretaci estetických momentů Whiteheadovy filosofie, které bude věnována druhá část této práce.

1.1. Multiplicita a jedinečnost ve spekulativní filosofii Alfreda North Whiteheada

1.1.1. Vymezení spekulativní filosofie

I.

Na samém začátku první kapitoly je tedy třeba vymežit, v jakém smyslu používá Whitehead termín spekulativní filosofie. V úvodu svého nejrozsáhlejšího filosofického díla *Proces a realita* ji Whitehead definuje tímto způsobem: „Spekulativní filosofie je úsilím o sestrojení koherentního, logického, nutného systému obecných idejí, pomocí kterého může být interpretován každý prvek naší zkušenosti. Tímto pojmem ‚interpretace‘ míním to, že všechno, čeho jsme si vědomi jako zakoušeného, percipovaného, chtěného nebo myšleného, bude mít charakter jednotlivého případu tohoto obecného schématu. Filosofické schéma by tedy mělo být koherentní, logické a vzhledem k jeho interpretaci ‚aplikovatelné‘ a ‚adekvátní‘. Aplikovatelné zde znamená to, že některé prvky zkušenosti je možné takto interpretovat, a ‚adekvátní‘ znamená, že neexistují žádné prvky, které takto interpretovat možné není.“²

Podmínka koherence vyjadřuje požadavek vzájemné propojenosti základních pojmů dané spekulativní filosofie. Žádný z klíčových pojmů by tedy nemělo být možné plně abstrahovat od zbývajících pojmů daného systému. Pojmové schéma spekulativní filosofie by tak mělo odrážet základní předpoklad, že žádnou entitu není možné plně abstrahovat od zbytku univerza [universe], v jehož rámci se vyskytuje.

Termín logický je ve výše uvedené definici podle Whiteheada užit v jeho běžném významu (absence kontradikcí, logické definice

² Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 3.

konstrukcí, exemplifikace obecných logických pojmů v jednotlivých případech, principy odvození). I podmínka logičnosti se tedy týká vzájemného vztahu mezi pojmy. V tomto ohledu je důležité, že logika zde nemůže hrát roli nezúčastněné instance, pomocí které by se nezávisle stanovovala hodnota daného spekulativního systému. V následujícím výkladu se pokusíme ukázat, že hodnota spekulativní filosofie podle Whiteheada nespočívá především v její logické preciznosti, ale v její úspěšnosti vynášet na povrch dříve nepostřehnuté fakty či jinými slovy v její „transcendenci zřejmého“.³

Každý systém spekulativní filosofie má podle Whiteheada svou racionální stránku [rational side] a svou empirickou stránku [empirical side]. Racionální stránka se týká právě vzájemných vztahů mezi základními pojmy a je vyjádřena požadavky koherence a logičnosti. Empirická stránka se pak týká interpretovatelnosti naší zkušenosti pojmovým systémem spekulativní filosofie a je vyjádřena požadavky aplikovatelnosti a adekvátnosti. Ačkoliv byl význam termínů „aplikovatelnost“ a „adekvátnost“ již podán v uvedeném citátu, význam termínu „adekvátní“ je třeba ještě upřesnit. Požadavek adekvátnosti není požadavkem k prozkoumání všech jednotek

³ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 9. Trefnou formulaci tohoto „whiteheadovského“ motivu můžeme zahlédnout i v díle Whiteheadovy žačky Susanne K. Langerové: „Po filosofické koncepci se nevyžaduje, aby opatřovala ‘nevyvratitelné důkazy’, ale koncepce, které vyvolávají porozumění a objevování. Někdy můžeme dokázat konzistenci koncepcí a inkonzistence může být vždy logicky demonstrována; ale význam koncepce nemůže být dokázán jinak než pragmaticky, i když bude logicky bezchybná, tím, že s ní budeme úspěšně pracovat.“ Langer, Susanne (ed.), *Reflections on Art: A Source Book of Writings by Artists, Critics, and Philosophers*. Baltimore, The John Hopkins Press, 1958, s. xii. Za upozornění na tuto pasáž vděčím textu Donalda W. Sherburna *Whiteheadian Aesthetic* (Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961, s. 4). Tohoto pojetí filosofie jako transcendence zřejmého se Whitehead přidržuje i v odpovědích kritikům jeho vlastního díla. Když například odpovídá Andrewu P. Ushenkovi na jeho připomínku, že ontologický statut jeho pojetí negativních prehenzí je nejasný, Whiteheadova odpověď zní: „Na tomto místě tedy tvrdím, že odmítnutí je forma prehenze. Plně však souhlasím s Dr. Ushenkem, že tato nauka vyžaduje prozkoušení a pravděpodobně by měla být přepracována. Přesto zastávám názor, že je přiblížením k podstatné pravdě.“ Srov. Whitehead, Alfred North, Remarks. *The Philosophical Review*, Vol. 46, No. 2 (Mar., 1937), s. 186, a Ushenko, Andrew P., Negative prehension, *The Journal of Philosophy*, Vol. 34, No. 10, s. 263–267. Vlastnímu výkladu negativních prehenzí a jeho interpretaci se budeme věnovat ve druhé kapitole této části.

zkušenosti. Takový požadavek by byl dokonce, jak uvidíme z dalšího výkladu, principiálně nesplnitelný. Tento požadavek znamená, že „... struktura nahlížené zkušenosti jako ilustrující filosofické schéma je taková, že veškerá související zkušenost musí vykazovat stejnou strukturu. Filosofické schéma by tedy mělo být ‘nutné’ v tom smyslu, že na sebe bere záruku své vlastní univerzálnosti napříč veškerou zkušeností, omezíme-li se na to, co komunikuje s bezprostředními fakty. To, co takto nekomunikuje, je však nepoznatelné a nepoznatelné je nepoznané; tato univerzálnost definovaná skrze ‘komunikaci’ tedy může dostačovat.“⁴

Tento druhý citát by nám měl také pomoci osvětlit vztah mezi termínem „nutný“, tak jak byl použit v první části citované definice spekulativní filosofie, k termínům „aplikovatelný“ a „adekvátní“, které ho v druhé části této definice nahradily. Aby byl systém spekulativní filosofie „nutný“, musí být schopný v první řadě vysvětlit alespoň některé prvky skutečnosti. Tím bude splněna podmínka aplikovatelnosti. V řadě druhé pak musí být jeho pojmová síť uspořádána takovým způsobem, aby měla kapacitu vysvětlit jakýkoliv fakt a byla tím věrna podmínce adekvátnosti. Tento výklad též naznačuje, že racionální a empirická stránka spekulativní filosofie vzájemně velmi těsně kooperují. Nutnost spekulativního filosofického systému pak neznamena předchůdnou jistotu či sebe-evidenci jejích prvních principů, ale cíl, který by měl před každým takovým systémem vyvstávat. Spekulativní filosofie ve Whiteheadově pojetí si nemůže dovolit odbýt nepříjemný argument slovy „to se už netýká rámce mého zkoumání“. Rámce spekulativní filosofie, tak jak zde byla definována, se týká vše. A podmínka nutnosti upozorňuje právě na tento charakter metafyzických teorií.

⁴ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 3–4.

Požadavek koherence zdůrazňuje potřebu pečlivé volby prvních principů, principů, jež by měly vyjadřovat vzájemnou propojenost všech entit v rámci jednoho univerza. Otázka se pak bude týkat především toho, co je daným filosofickým systémem považováno za skutečně skutečné [really real]. Vztahy mezi základními pojmy filosofického schématu by tedy měly organicky vyrůstat z charakteristik těchto prvních principů a ne z potřeby filosofa zpětně své první principy propojit. Ačkoliv je Whitehead v mnoha ohledech zavázán metafyzice Reného Descartesa a své první principy – *aktuální události* – přímo historicky vztahuje k Descartesovým pojetím *res vera*, vytýká mu právě inkoherenci jeho prvních principů:⁵ „Inkoherece je libovolné rozpojení prvních principů. V moderní filosofii ilustrují inkoherenci Descartesovy dva druhy substancí, hmotná a myslící. V Descartesově filosofii není žádný důvod, proč by zde neměl být jedno-substanciální svět pouze hmotný nebo jedno-substanciální svět pouze duchovní. Podle Descartesa substanciální jednotlivina [substantial individual – vložil M. K.] ‘nepotřebuje pro to, aby existovala, nic jiného než sebe’. Tento systém takto dělá ze své inkoherece ctnost. Na druhou stranu se však zdá, že fakty jsou propojeny, zatímco Descartesův systém není; například při řešení problému těla a mysli. Karteziánský systém očividně říká něco, co je pravdivé. Jeho pojmy jsou však příliš abstraktní na to, aby pronikly do povahy věcí.“⁶

⁵ Analýze Whiteheadova pojmu *aktuální událost* bude věnována druhá kapitola této práce. Zmiňovanou vazbu mezi *aktuální událostí* či *aktuální entitou* a Descartesovou *res vera* Whitehead zdůrazňuje snad ve všech knihách, ve kterých se zabývá spekulativní filosofii. Pregnantní formulaci shod i diferencí můžeme najít už v předmluvě ke knize *Proces a realita*: „Aktuální entita je *res vera* v karteziánském smyslu tohoto termínu; je karteziánskou substancí a ne Aristotelovou primární substancí. Descartes však ve své metafyzické nauce zachoval aristotelskou dominanci kategorie ‘kvality’ nad kategorií ‘vztaženosti’. V těchto přednáškách je ‘vztaženost’ dominantní nad ‘kvalitou’. Veškerá vztaženost má svůj původ ve vztaženosti aktualit; a tato vztaženost se plně týká osvojování mrtvého živým – to znamená ‘objektivní nesmrtnosti’, díky níž se to, co je zbaveno své vlastní životní bezprostřednosti, stává reálnou komponentou v jiných živých bezprostřednostech nastávání. Je naukou, že kreativní vývoj světa je nastávání, zanikání a objektivní nesmrtnost těch věcí, které společně konstituují tvrdá fakta [stubborn facts].“ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. xii–xiv.

⁶ *Ibid.*, s. 6.

Celá tato diskuse pak poukazuje na to, že vztah (relace) mezi dvěma fakty je rovněž faktem. Chceme-li však tento zvláštní druh faktu popsat, nemůžeme se spolehnout na jeho odvození zvenku, z již ustavených entit. V takovém případě bychom tento vztah vyvozovali až na základě odvozených nezávislých entit a vlastně ho redukovali na vlastnosti těch dvou (či v komplikovanějších případech více) entit. Whiteheadova podmínka koherence spekulativní filosofie ho tedy vede dovnitř tohoto vztahu, k analýzám vztaženosti jako základní charakteristiky nastávání entit.

To, že vztah mezi fakty je rovněž faktem, je jeden z důležitých motivů celého Whiteheadova filosofického díla. V textech, ve kterých Whitehead rozpracovává svou filosofii přírody, vede tento motiv k velmi důležitému tvrzení, že základní vlastností našeho poznání přírody je její nevyčerpatelnost [unexhaustiveness].⁷ V rámci Whiteheadových metafyzických zkoumání bychom pak mohli analogicky říci, že nevyčerpatelnost je základní vlastností našeho poznání světa. Již tento pojem nevyčerpatelnosti nám tedy naznačuje, že touha po finalitě našich filosofických zkoumání zůstane pouze touhou. „Nezbývá než závěrečné zamyšlení nad tím, jak mělké, drobné a nedokonalé jsou naše pokusy prozkoumat hlubiny v povaze věcí. V rámci filosofické diskuse je sebemenší náznak dogmatické jistoty, co se týče finality našich tvrzení, projevem hlouposti.“⁸

II.

Formulování ideálně koherentního, logického a nutného filosofického schématu je tedy podle Whiteheada lidským filosofům nedosažitelné. Tomuto ideálu se podle něj můžeme pouze přibližovat. Whitehead uvádí dvě zásadní příčiny nedostupnosti tohoto ideálu: slabost vhledu [weakness of insight] a nedokonalost jazyka [deficiency of language].

⁷ Srov. například: Whitehead, Alfred North, *The Concept of Nature*. Cambridge, Cambridge University Press, 1964, s. 14.

⁸ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. xiv.

První příčina nedosažitelnosti tohoto ideálu spočívá v tom, že předmětem metafyziky je svět, jehož jsme sami součástí. Z rámce tohoto světa pak nemůžeme jednoduše vystoupit a nezaujatě ho popisovat. Východiskem metafyzického zkoumání tedy bude vždy bezprostřední a útržkovitá zkušenost uvnitř tohoto světa. Před sebou však nemáme bezprostřední zkušenost, kterou můžeme jednoduše začít popisovat a následně ji seskládat do definitivního celku. Běžný způsob pozorování je založený na zaznamenávání diferencí. „Někdy vidíme slona a někdy ne.“⁹ Určité věci tedy získávají v určité situaci relevanci, jiné ne. Některé vztahy vystupují do popředí, jiné ustupují do pozadí, aniž by byly přímo zaznamenány. Pokud však nemůžeme nikdy vystoupit vně světa, který je předmětem našeho popisu, nemůžeme si být nikdy jisti tím, že následující pozorování nepřinesou takové difference, které jsme do této doby nebyli s to postihnout.

To je také jeden z důvodů, proč Whitehead spatřuje metodu rigidního empirismu jako nepoužitelnou pro metafyzické zkoumání. „V přírodních vědách je touto rigidní metodou baconovská metoda indukce, metoda, která by, pokud bychom se jí konsistentně drželi, zanechala vědu tam, kde ji našla. To, co Bacon opomenul, je hra svobodné imaginace, korigovaná požadavky koherence a logiky.“¹⁰

Druhá příčina nedosažitelnosti ideálu spekulativní filosofie podle Whiteheada spočívá v nedokonalosti jazyka či verbálních vyjádření. Nástrojem metafyzických systémů je jazyk. Tento jazyk je však nástrojem značně nespolehlivým. V rámci metafyzických zkoumání je totiž tento jazyk namířen na obecnosti, které přesahují rámec jeho běžného používání. V tomto ohledu tedy Whitehead zmiňuje, že i když si každý filosofický systém buduje a stabilizuje své vlastní používání pojmů, tyto pojmy stále zůstávají metaforami, jejichž

⁹ Ibid., s. 4.

¹⁰ Ibid., s. 5.

nahlédnutí vyžaduje imaginativní výkon. Myšlenka (propozice) tedy není ztotožnitelná se svým verbálním vyjádřením.

Tento fakt je dále komplikován tím, že každý jazyk je ve své povaze eliptický, a tedy neúplný. Žádný výraz nenabývá svého smyslu odděleně, ale pouze na základě pozadí, v jehož rámci je formulován. Situace filosofa by se pak dala popsat jako snaha po formulaci filosofického systému skrze výrazy, které svůj přesný význam získávají až na základě již předpokládaného metafyzického systému. Každá inovace v rámci metafyzického zkoumání je pak nutně doprovázena tím, že se jazyk této filosofie liší od jazyků předchozích.¹¹

Spekulativní filosofie tedy musí přijmout daná omezení. Přílišná důvěra ve výsledky přímého pozorování či v neproblematickou strukturu vlastního jazyka nepodloženě předpokládá to, co se sami teprve snažíme formulovat. „Metafyzika není ničím jiným než deskripcí obecností, které se týkají všech detailů praxe. Žádný metafyzický systém nemůže doufat, že v tomto pragmatickém testu úplně uspěje. Přínejlepším bude takový systém aproximací obecným pravdám, které hledáme. Především zde nejsou žádné přesně určené axiomatické jistoty, od kterých bychom měli začít. Není zde dokonce ani jazyk, ve kterém bychom je mohli formulovat. Jediný možný postup je začít od verbálních vyjádření, která jsou, pokud jsou přijata

¹¹ Předpoklad jazyka, který přímo vyjadřuje myšlenky dříve rozpoznané ve zkušenosti, Whitehead ve svém pozdním díle *Mody myšlení nazývá klamem dokonalého jazyka* (The Fallacy of the Perfect Dictionary). V souvislosti s tímto klamem pak filosofové rozdělují do dvou skupin, kritické školy a spekulativní školy. „Kritická škola se omezuje na verbální analýzy uvnitř hranic určitého slovníku. Spekulativní škola se dovolává přímého vhledu a snaží se určit jeho význam hlubším zájmem o situaci, která tento specifický vzhled vyvolává. Rozšiřuje tedy slovník. Rozdíl mezi těmito dvěma školami je svárem mezi bezpečností a dobrodružstvím.“ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 235. Whiteheadova vlastní filosofie by pak jistě byla, jak ještě uvidíme, na straně dobrodružství.

sama o sobě s nynějším významem jejich slov, špatně definovaná a víceznačná.“¹²

III.

Jak tedy Whitehead formuluje metodu, která by vedla k maximálně „koherentnímu, logickému a nutnému systému obecných idejí“ a současně se ubránila zmíněným nástrahám? „Skutečná metoda objevování je jako let letadla. Startuje z podloží jednotlivého pozorování; letí ve volném vzduchu imaginativních generalizací; a znovu přistává k obnovenému pozorování, které bylo naléhavě vyvoláno racionální generalizací. Důvod úspěchu této metody imaginativní racionalizace je ten, že pokud selhává metoda difference, mohou být faktory, jež jsou neustále přítomné, ještě pozorovány pod vlivem imaginativního myšlení. Takové myšlení obstarává difference, které přímé pozorování postrádá.“¹³

Zde zcela zřetelně vidíme požadavek na kooperaci racionální a empirické stránky systému spekulativní filosofie. Konstrukce pojmového schématu spekulativní filosofie se jeví jako proces, v rámci kterého se racionální a empirická stránka vzájemně regulují. V rámci prvního kroku vycházíme z určité oblasti lidské zkušenosti. V této oblasti rozlišujeme jednotlivé faktory, které pak v rámci druhého kroku podléhají imaginativní generalizaci. Tímto způsobem získáváme nový hrubý pojmový aparát umožňující nám postihnout, v rámci našeho pole zkušenosti, nové difference. Výtěžky této generalizace je pak nutné v kroku třetím podrobit testu aplikovatelnosti na nově rozlišené elementy tohoto pole. Tím je zaručena základní podmínka aplikovatelnosti, naše hypotéza je schopná interpretovat alespoň některé prvky naší zkušenosti. Vycházíme tedy z toho, co „komunikuje“ s bezprostředními fakty.

¹² Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 13.

¹³ *Ibid.*, s. 5.

Současně jsme však schopni tyto fakty nahlédnout na základě diferencí, které jsme v naší původní zkušenosti postrádali. Zde je však nutné upozornit na nutnost zpětného testování získaných diferencí. Bez tohoto testování pak může filosofie podlehnout přílišné důvěře ve svá vlastní rozlišení a může tato rozlišení pokládat za samo-evidentní pravdy, stojící v základu každé zkušenosti. V procesu naší zkušenosti nikdy nemůžeme rozlišit vše. Naše zkušenost je vždy omezena určitým rámcem generalizace.

Pokud však vyvíjíme pojmové schéma spekulativní filosofie, nemůžeme se spokojit s pouhým precizováním tohoto schématu uvnitř původní oblasti zkušenosti. Musíme vyslyšet i druhý empirický požadavek, požadavek adekvátnosti. To nás pak vede k aplikaci dosaženého pojmového schématu mimo rámec původní oblasti. Tím dochází k nové redeskripci faktů a další reorganizaci pojmového schématu. Tento proces pak směřuje k pojmovému schématu, které bude Whiteheadovými slovy „nutné“.¹⁴ Současně můžeme nahlédnout, že hlavním nástrojem spekulativní filosofie bude metafora – vztažení pojmového schématu mimo rámec zkušenosti, ve kterém původně vzniklo.

V rámci zpětného pohybu testování pojmového schématu bezprostřední evidencí Whitehead rozlišuje tři možné výsledky. Prvním případem je vzájemný souhlas pojmového schématu s nahlíženými fakty. To pak znamená, že systém potvrdil svou aplikovatelnost mimo rámec původní oblasti a tím zvýšil i svou adekvátnost. Tento pojmový systém pak můžeme dále rozvíjet směrem k dalším oblastem zkušenosti i směrem k větším detailům. Druhou možností je ta, že systém všeobecně vykazuje shodu s fakty,

¹⁴ Tento proces metody, kterou Whitehead později nazývá deskriptivní generalizací, vykazuje značné analogie s pojetím *deskriptivní definice*, kterou ve svém díle *Světové hypotézy* rozpracoval Stephen Coburn Pepper, a s Gadamerovým pojetím *hermeneutického kruhu*, které Gadamer uplatnil zejména ve svých analýzách rozumění v knize *Pravda a metoda*. Srov. Gadamer, Hans Georg, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen, J.C.B.Mohr, 1972 a Pepper, Stephen Coburn, *World Hypotheses. A Study in Evidence*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1942.

v dílčích detailech však selhává. V takovém případě je podle Whiteheada třeba podrobit kritickému přezkoumání jak pojmové schéma, tak výsledky získané v rámci těchto zkoumání. Tento poukaz na nutnost oboustranného přezkoumání jak pojmového schématu, tak výsledků pozorování, je založen na Whiteheadově nahlédnutí, že povaha pozorovaných faktů do značné míry závisí na teorii, skrze kterou je získáváme. Nelze tedy jen jednoduše změnit pojmové schéma a uchovat fakty tak, jak byly doposud nahlédnuty. I tyto fakty samotné je třeba podrobit přezkoumání z hlediska reorganizované teorie. Tento poukaz tedy z jiného úhlu nasvětluje Whiteheadovu kritiku radikálního empirismu, který předpokládá holá fakta nezatižená teorií, na základě jejichž klasifikace vytváříme teorii. Předpoklad takového nezatiženého náhledu je však pouze neochotou takové teorie podrobit určitá fakta revizi. Třetí uvedenou možností je pak kompletní nesouhlas pojmového schématu s pozorovanými fakty. V takovém případě je zapotřebí radikálně reorganizovat celou teorii. To je možné buď jejím omezením na určitou speciální oblast evidence (čímž tato teorie přestane mít ambice spekulativní filosofie), či opuštěním jejích základních kategorií.

Výše popsanou metodu konstrukce metafyzických systémů, která je založena na vzájemné kooperaci racionální a empirické stránky, Whitehead nazývá *deskriptivní generalizací*.¹⁵ Tato metoda je pak Whiteheadovou alternativou k zavržené metodě rigidního empirismu. Metoda deskriptivní generalizace nás díky svému spirálovitému a principiálně nikdy ne zcela završitelnému pohybu navíc vede k nahlédnutí, a tedy i k možnosti vyhnout se dvěma zásadním nástrahám, které číhají na filosofy v jejich usilování o dosažení ultimátních generalizací.

První z nich Whitehead označuje jako *klam chybně umístěné konkrétnosti* [fallacy of misplaced concreteness]. Tomuto klamu podle

¹⁵ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 10.

Whiteheada snadno podléhají badatelé jak v rámci filosofie, tak v rámci speciálních věd. Whitehead ho definuje tímto způsobem: „Tento klam spočívá v přehlédnutí obsaženého stupně abstrakce, je-li aktuální entita zkoumána jen do té míry, do jaké exemplifikuje určité kategorie uvažování [thought]. Pokud uvažování podřídíme pouze těmto kategoriím, budou existovat aspekty aktualit, které budeme jednoduše ignorovat. Úspěch filosofie by měl být měřen relativním vyvarováním se tomuto klamu, je-li uvažování podřízeno jejím kategoriím.“¹⁶

Tato bohatá pasáž nám představuje další základní charakteristiku Whiteheadova vymezení spekulativní filosofie. Proces metody deskriptivní generalizace totiž vede k rozvíjení pojmového schématu, na jehož základě rozpoznáváme na poli faktů nové diference. Zkoumání faktů tedy bude vždy do značné míry podřízeno této pojmové síti. Klamu chybně umístěné konkrétnosti tedy nemůžeme jednoduše zabránit tím, že se zřekneme jakéhokoliv nového pojmového schématu. To by nás vedlo ke spoléhání na již etablovaná jazyková vyjádření a přibližovalo nás podlehnutí jinému klamu, *klamu dokonalého jazyka* (viz pozn. 11). Tento klam nás však varuje před přílišnou důvěrou v plnou adekvátnost našich pozorování. Každý

¹⁶ Ibid., s. 7–8. Velkou pozornost Whitehead věnuje problematice *klamu chybně umístěné konkrétnosti* ve své první metafyzické knize *Věda a moderní svět*. Tato problematika je zde diskutována v kontextu fyzikálních věd, a to především v souvislosti s kritikou pojmu *prosté lokace*. Pojem *prosté lokace* předpokládá, že každé materiální těleso je možné přesně lokalizovat v prostoru a času, aniž bychom brali v potaz jeho vztah k ostatním oblastem v prostoru a času. Whitehead se na tomto místě připojuje k Bergsonově kritice tohoto pojmu. Přesvědčivě pak ukazuje, že pojem *prosté lokace* je právě jedním z případů *klamu chybně umístěné konkrétnosti*. Dalším příkladem *klamu chybně umístěné konkrétnosti* je Whiteheadovi nahlížení základní struktury entit z hlediska substance a kvality. Whitehead, Alfred North, *Science and Modern World*. New York, Free Press, 1967, obzvláště kapitola III – The Century of Genius. Příkladem klamu chybně umístěné konkrétnosti by pak bylo například přesvědčení, že nejdříve předmět *je* a teprve jakožto jsoucí má určité vlastnosti, například barvy. Barvy, popřípadě další vlastnosti, by pak neměly s *bytím* předmětů nic společného. Toto tvrzení je pak nadále podporováno i pravidly syntaxe většiny indoevropských jazyků. Říkáme přece, že předmět *má* červenou barvu nebo že je červený, a nikoliv že je svou vlastní červeností. Whitehead netvrdí, že bychom se v praktickém životě měli všech těchto návyků zbavit. Upozorňuje jen, že tyto návyky nejsou tím, jak konkrétní věci „opravdu jsou“ (nevnímáme přece nejprve jakousi stolovitost a teprve sekundárně barvu stolu, ale tento, takhle barevný stůl), ale mají původ v určité teorii, tedy v abstrakci. Jako takové by pak měly být otevřené zpětnému teoretickému testování. Problém nastává tehdy, když slepě předpokládáme, že tyto „evidence“ již žádné další ověřování nepotřebují.

metafyzický systém by měl vykazovat otevřenost vůči možnosti následné reorganizace použitého pojmového aparátu, a tedy i oblasti pozorovaných faktů. Filosofické schéma tedy nebude mít povahu bezesporného systému, ale spíše povahu pracovní hypotézy.¹⁷

Druhou nástrahou je podlehnoutí představě, že systém spekulativní filosofie by měl být vybudován na základě axiomatické metody. Axiomatická metoda spočívá v lokalizaci určitého (omezeného) počtu základních tvrzení (axiomů), z nichž se pak postupně odvozují na základě logických principů stále komplexnější a komplexnější tvrzení (teorémy). Axiomatická metoda však již, na rozdíl od deskriptivní generalizace, neprovádí zpětné testování těchto axiomů bezprostřední evidencí. Nezbyvá jí než předpokládat, že její axiomy jsou sebe-evidentní. To však následně může vést, a mnohdy také vede, k ignorování podmínek aplikovatelnosti a adekvátnosti. Tato metoda je tedy z hlediska budování metafyzických teorií značně nespolehlivá.

Navíc, nacházíme-li se sami uvnitř světa, jež popisujeme, a nedisponujeme-li ideálně adekvátním jazykem, nemáme na začátku našeho zkoumání k dispozici jasné, zřetelné a jisté pojmy, ale pouze „pracovní hypotézu“, odvozenou z určité oblasti pozorování, která by nás k jasným a zřetelným pojmům teprve měla přivést. Whiteheadovými vlastními slovy: „Přesné vyjádření finálních generalit je však cílem rozpravy, nikoliv jejím začátkem. Filosofie byla svedena příkladem matematiky; a dokonce i v matematice se tvrzení ultimátních logických principů setkává s obtížemi, které jsou dosud nepřekonatelné. Ověření racionalistického schématu by mělo

¹⁷ V knize *Dobrodružství idejí* Whitehead tento motiv rozvíjí následujícím způsobem: „Žádné systematické uvažování nepokročilo bez přiměřeně obecné pracovní hypotézy přizpůsobené jeho speciálnímu tématu. Taková hypotéza vede pozorování a rozhoduje o vzájemné relevanci různých typů evidence. Zkrátka, stanovuje metodu. Pustit se do produktivního uvažování bez takové explicitní teorie znamená oddat se doktrínám svých předků.“ Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 286.

být hledáno v jeho všeobecném úspěchu, a nikoli v obzvláštní jistotě či počáteční jasnosti jeho prvních principů.“¹⁸

Z hlediska představení těchto dvou nástrah bude pravděpodobně zjevnější i Whiteheadova kritika Descartesovy koncepce. Ačkoliv si Whitehead, jak již bylo poznamenáno, Descartesovy filosofie velmi vážil, přesto pro něj představovala podlehnutí oběma těmto nástrahám.

Kritikou předcházejících filosofických systémů však jejich zhodnocení nemůže skončit. Jak vyplývá z předešlých úvah, „jazyky“ různých filosofických koncepcí se budou nutně odlišovat a kritika jednoho typu filosofického jazyka z pozice jazyka jiného nemůže být důvodem k odvrhnutí předcházejícího systému. Úkolem každého filosofického systému bude odhalení problémů systému předcházejícího a pokus o vyřešení těchto problémů v rámci svého vlastního kategoriálního schématu. „Filosofie nikdy nenabude jí náležitího postavení, dokud nebude rozpoznáno, že jejím vlastním cílem je rozpracování kategoriálních schémat, plně vyjádřených v každé etapě vývoje. Mohou zde být soupeřící schémata, mezi sebou vzájemně nekonzistentní; každé s jeho klady a jeho zápory. Záměrem zkoumání pak bude usmíření jejich diferencí.“¹⁹

¹⁸ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 8. Zajímavé na tomto citátu je i to, že Whitehead mluví o tom, že axiomatická metoda se setkává s „dosud nepřekonatelnými“ obtížemi i v rámci matematiky. Za historickou ironii můžeme považovat fakt, že dva roky po vydání *Procesu a reality*, tedy v roce 1931, ve svém převratném článku O formálně nerozhodnutelných větách v *Principia Mathematica* a příbuzných systémech Kurt Gödel prokázal, že obtíže axiomatické metody jsou i v matematice nepřekonatelné principiálně. Terčem jeho kritiky pak byla kniha *Principia Mathematica*, kterou společně s Bertrendem Russellem napsal právě Alfred North Whitehead. Tento trojdílný opus byl však vydán v letech 1910–1913, tedy v letech, kdy se Whitehead soustavně zabýval spíše matematikou než filosofií. Společným úsilím obou autorů bylo v této době právě vybudování logického axiomatického systému, který by mohl stát v základech veškeré čisté matematiky.

¹⁹ Ibid., s. 8. Jedním z potvrzení úspěšnosti filosofického systému pak podle Whiteheada bude usmíření konceptuálních schémat, která spolu do té doby soupeřila. Zdá se tedy, že myšlenka filosofických teorií, které jsou principiálně nesmířitelné, je Whiteheadovi cizí. Cílem filosofického systému pro něj zůstává usmíření soupeřících teorií, i když je tento ideál v posledku plně neuskutečnitelný.

IV.

Tolik tedy o metodě a cílech, které si Whitehead vytkl pro filosofická zkoumání. Než však přistoupíme k analýzám toho, co je ve Whiteheadově spekulativní filosofii *skutečně skutečné*, tedy k analýzám aktuální události, musíme se znovu zastavit u skutečnosti, že požadavek koherence Whiteheada dovedl ke zkoumání vztahu (či vztaženosti) jako východiska pro budování jeho filosofického systému. Takový vztah tedy nebude pouze výsledkem vztažených entit. Nebude něčím statickým. Je třeba zkoumat vztah v jeho dění.

Od jakého výchozího motivu se však odrazit, chceme-li vztah či vztaženost zkoumat tímto způsobem? Jinými slovy, kde najít rovinu ultimátního v rámci Whiteheadovy spekulativní filosofie? Whiteheadovými vlastními slovy: „V každé filosofické teorii je nějaké ultimátní, které je aktuální na základě svých akcidentů [případků]. Připouští charakterizaci pouze skrze své akcidentální vtělení a stranou těchto vtělení postrádá aktualitu. Ve filosofii organismu je toto ultimátní nazváno kreativitou...“²⁰

V další části této kapitoly se tedy zaměříme na představení kategoriálního schématu Whiteheadovy filosofie a obzvláště pak na analýzu Whiteheadovy kategorie ultimátního, kreativity. V rámci tohoto podniku se pokusíme ukázat, jakou roli v rámci kategorie ultimátního hraje pojem multiplicity a jaký má vztah k pojmu jedinečnosti.

²⁰ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology. Corrected Edition*. New York, The Free Press, 1978, s. 7.

1.1.2. Multiplicita a jedinečnost v kategoriálním schématu filosofie organismu

Základní vymezení svých kategorií nám Whitehead podává rovněž v knize *Proces a realita*²¹ a člení je zde do čtyř skupin:

- I. kategorie ultimátního [Category of Ultimate]
- II. kategorie existence [Categories of Existence]
- III. kategorie vysvětlení [Categories of Explanation]
- IV. kategoriální závaznosti [Categoreal Obligations]

Kategorie těchto čtyř typů tedy tvoří základní pojmový rozvrh Whiteheadovy filosofie organismu. Dalo by se dokonce říci, že rozvíjení a testování adekvátnosti tohoto pojmového rozvrhu naplňuje zbylé stránky této rozsáhlé knihy a z větší části i knih, které Whitehead napsal po *Procesu a realitě*. Pokud by byla prokázána jeho plná adekvátnost, mělo by platit, že: „Každá entita by měla být specifickým případem jedné kategorie existence, každé vysvětlení by mělo být specifickým případem kategorií vysvětlení a každá závaznost by měla být specifickým případem kategoriálních závazností.“²² Whitehead pak poznamenává, veden svou metodou deskriptivní generalizace, že se nemůže než ukázat, že tomuto ideálu je i rozvrh jeho vlastní filosofie velmi vzdálen.

Kategorie ultimátního pak sama o sobě nepřispívá k explanačnímu rozvrhu, pomocí kterého by mělo být možné adekvátně popsat svět, uvnitř kterého se sami nacházíme. Vyjadřuje vůdčí princip, který proniká do zbývajících kategorií tohoto pojmového rozvrhu. Tím pak garantuje splnění podmínky koherence. Pojem kreativity tedy bude jakýmsi scelujícím motivem Whiteheadova metafyzického rozvrhu. Z výše uvedeného je rovněž zřejmé, že toto ultimátní nebude mít povahu aktuální entity ve smyslu toho, co je skutečně skutečné. Bude mít

²¹ Ibid., s. 20–28.

²² Ibid., s. 20–21.

povahu principu, který entitami proniká a je konstitutivní pro jejich vztahy.

Z toho bychom pak mohli usuzovat, že výchozí oblastí evidence v rámci procesu deskriptivní generalizace byla Whiteheadovi oblast vykazující silné působení kreativity. Jednou z takových oblastí lidské evidence je jistě oblast estetické zkušenosti. Tuto prozatím velmi tenkou linii úvahy bychom pak mohli podpořit citátem z Whiteheadovy raně metafyzické knihy *Náboženství ve vývoji*: „Zde vykládaná metafyzická nauka spatřuje základ světa v estetické zkušenosti spíše než v kognitivní a pojmové zkušenosti, jak je tomu u Kanta. Veškerý řád je tedy estetickým řádem a morální řád je pouze určitým aspektem estetického řádu.“²³ Dostali bychom pak hrubou pracovní hypotézu, že zdrojovou oblastí Whiteheadova metafyzického systému je právě oblast estetické zkušenosti, jakožto kreativní zkušenosti *par excellence*. Tuto hypotézu bychom mohli ještě více potvrdit dalším Whiteheadovým tvrzením: „Filosofické zkoumání musí začít z určité omezené oblasti naší zkušenosti – z epistemologie, z přírodních věd, z teologie či z matematiky. Toto zkoumání si rovněž udržuje zabarvení tohoto východiska. Každé východisko má své klady a jeho výběr závisí na jednotlivém filosofovi. Mé vlastní přesvědčení je, že nejneproduktivnějším, protože nejvíce opomíjeným východiskem, je oblast teorie hodnot, kterou nazýváme estetikou.“²⁴ Tyto Whiteheadovy poznámky pak autora tohoto této práce motivovaly k pokusu o rozvinutí whiteheadovské estetiky, které je věnována druhá část tohoto textu.

Na tomto místě je však třeba rozvést význam pojmu kreativita jako ultimátní kategorie Whiteheadovy metafyziky. Čeho nebo čí je to kreativita? A jaký je její směr, můžeme-li o směru mluvit? K

²³ Whitehead, Alfred North, *Religion in the Making*. Cambridge, Cambridge University Press, 1927, s. 91.

²⁴ Whitehead, Alfred North, Remarks, *The philosophical Review*, Vol.46, No. 2, 1937, s. 184 – 185.

zodpovězení těchto otázek poslouží rozbor Whiteheadova hutného popisu kategorie ultimátního v *Procesu a realitě*. Kategorie ultimátního zde totiž není vyčerpána popisem pojmu kreativity. Tvoří ji pojmy tři. Kromě pojmu kreativity jsou to pojmy *jedno* a *mnohé*. Pojem jednoho je zde chápán ve smyslu jedinečnosti [singularity] jakékoliv entity, pojem mnohosti pak ve smyslu disjunktivní diverzity mnoha entit. Tato disjunktivní diverzita je pak následně označována pojmem multiplicita.

Kreativita vyjadřuje právě ten princip, na jehož základě je disjunktivní diverzita stmelována do jedinečné entity. Důležité je především to, že pohyb kreativity nevede k nějakému vyššímu ideálu jednoty, ale právě k jedinečnému, které se na konci své vlastní sebetvorby stává novým členem multiplicity. Pojem multiplicity pak nevyjadřuje mnohost částí v rámci jednoho celku, nýbrž tvoří pozadí, na jehož základě k tomuto sjednocení vůbec může docházet.²⁵ „Ultimátním metafyzickým principem je vývoj od disjunkce ke konjunkci, vytvářející novou entitu, odlišnou od entit daných v disjunkci. Tato nová entita je současně soudržností ‘mnohého’, kterou nachází i jedním [členem] mezi disjunktivním ‘mnohým’, které opouští; je novou entitou, disjunktivně mezi mnoha entitami, které syntetizuje. Mnohé se stává jedním a je tímto jedním zmnoženo.“²⁶

V této pasáži pak můžeme rozpoznat dva souběžné pohyby kloubící se v procesu kreativity. Jedním z nich je pohyb směrem ke sjednocování multiplicity, pohyb směrem k soudržnosti mnohého, pohyb, jehož cílem je definitivní spolu-určenost částí v rámci jednoho celku. Tento proces je však zároveň produkcí nové entity, nového prvku, „kterým je toto původní mnohé zmnoženo“. Toto zmnožení tedy původní multiplicitu nutně pozmění. Tím ovšem vyvolává potřebu nového sjednocování, které je však znovu nejen procesem sjednocování toho,

²⁵ Mnohost částí v rámci jednoho celku Whitehead vyjadřuje pojmem *kontrast*.

²⁶ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 21.

co je dosud nesjednocené, ale i procesem směřujícím k produkci dalšího nového, které je znovu teprve třeba sjednotit s tím, co již bylo. A toto nové sjednocení znovu pozmění původní multiplicitu, a vyvolá tedy potřebu sjednocování dalšího... Díky této zvláštní propojenosti obou pohybů zde máme pojetí entit, které vyžaduje, aby každá entita byla následována entitou jinou.

Velmi důležitým rysem kreativity tedy je, že se oba zmíněné pohyby, pohyb k soudržnosti mnohého a pohyb od disjunktivně mnohého k novému sjednocování, vzájemně vyžadují. Jsou tedy od sebe vzájemně neodlučitelné či slovy Donalda W. Sherburna tvoří dvě „strany stejné mince“.²⁷

V tomto smyslu je třeba též rozumět Whiteheadovu stanovisku, že „jedno“ předpokládá „mnohé“ a „mnohé“ předpokládá „jedno“. Vztah tohoto vzájemného předpokládání či vyžadování je charakterizován kreativitou. Kreativita je tedy právě tím principem, na jehož základě se Whitehead vydává zkoumat vztah či vztaženost ve své neodvozenosti, tedy jako cosi primárního.

²⁷ Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961, s. 23. Ve stejné knize Sherburne ukazuje, že právě díky tomuto pojetí ultimátního je Whiteheadova filosofie imunní vůči dvěma typům inkoherece. První typ nazývá vertikální inkohereci, druhý horizontální inkohereci. Vertikální inkoherece podle Sherburna hrozí každé monistické filosofii, pro kterou je výchozím faktem, a tedy i tím, co je *skutečně skutečné*, jediná substance *causa sui*, ze které se individualizují její jednotlivé mody. Za příklad tohoto postupu Sherburne považuje Spinozovu filosofii. Vertikální inkoherece pak vzniká proto, že tento systém na základě vlastního pojmového aparátu nevysvětluje nutnost pro zavedení jednotlivých modů. Mezi Spinozovou substancí a jejími mody pak podle Sherburna (ale i podle Whiteheada, který tento rys Spinozovy filosofie zmiňuje v již citované knize *Proces a realita*, s. 6–7) zůstává pouze nahodilé spojení. Není totiž vysvětleno, jak tato substance vyžaduje své mody. Díky tomu, že Whiteheadovo *ultimátní* samo o sobě není aktuální entitou, a tedy *skutečně skutečné*, je Whiteheadova filosofie této inkoherece podle Sherburna uchráněna. Mohlo by se však zdát, že jen za tu cenu, že upadne do inkoherece horizontální. V takovém případě by nebylo zevnitř Whiteheadova systému možné vysvětlit, proč je každá aktuální událost následována novou jedinečnou aktuální událostí. Pokud by bylo Whiteheadovo pojetí kreativity jako ultimátního omezeno pouze na jeden ze zmíněných procesů, byla by tato námitka oprávněná. Tím, že v sobě neodlučitelně kloubí oba tyto procesy, je i vůči tomuto typu inkoherece podle Sherburna imunní. *Ibid.*, s. 10–24.

Dva výše zmíněné pohyby pak tvoří základní osu vývoje základní stavební jednotky Whiteheadovy metafyziky, kterou v rámci popisu „kategorií existence“ nazývá *aktuální událostí* [actual occasion] či *aktuální entitou* [actual entity]. Tyto dva pohyby jsou pak nazvány procesem *konkrescence* [concrecence] neboli mikroskopickým procesem a procesem *přechodu* [transition] neboli makroskopickým procesem.

Neodlučitelnost těchto procesů může být nahlédnuta i ve Whiteheadově pozdní charakterizaci univerza jako „pulzace aktuality“: „Nejdříve musíme přezkoumat pojem Procesu. Porozumění tomuto pojmu vyžaduje analýzu propletence dat, formy, přechodu a vyústění. Existuje rytmus procesu, kterým tvoření [creation] vyvolává přirozený pulz, přičemž každý pulz formuje přirozenou jednotku historického faktu. Tímto způsobem můžeme uvnitř nekonečnosti propojeného univerza vágně rozlišit konečné jednotky faktu.“²⁸

Každé dílčí dosažení soudržnosti je uvolňováno jako prvek nového zpět do multiplicity jako disjunktivního mnohého a toto uvolnění je zahrnuto v subjektivním záměru každého procesu konkrescence. Tento proces uvolnění současně znamená pozměnění multiplicity a tím vyvolává potřebu dalšího sjednocování, dalšího procesu tvorby nové soudržnosti, nového pulzu. Tím vlastně Whitehead říká, že základní povahou všeho kolem nás je proces. Nic není navždy neměnné. Vše se vyvíjí. Stejně jako pohyb pulzace. Proces krevní pulzace je běžně zaznamenanatelný jako určitý počet „úderů“. Ale i v okamžiku, ve kterém nezaznamenáme tepový úder, se v organismu něco děje. Tyto „údery“ jsou výsledkem procesu, přijímání a vypouštění krve ze srdce, který sám o sobě zaznamenanatelný není.

Proces krevní pulzace rovněž velmi přesně ilustruje neodlučitelnost procesu sjednocování mnohého (konkrescence) a procesu přispívání

²⁸ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 120.

již konstituovaného k tomu, co teprve nastává (přechod). Díky tlakové vlně způsobené vypuštěním krve z levé srdeční komory do srdečnice slyšíme úder pulzu, tedy vyvrcholení procesu sjednocování mnohého. Toto uvolnění soudržnosti však vyvolává nové napouštění krve do pravé předsíně, které zatím zaznamatelné není, které však vyústí dalším vypuštěním z levé komory, a tedy dalším zaznamatelným „úderem“. Proces napouštění srdečních síní směřující k finálnímu vypuštění a zaznamatelnému „úderu“ by pak představoval **konkrescenci** a proces vypouštění, zaznamatelný jako „úder“, který umožňuje zrod nového napouštění, by představoval **přechod**.

Whitehead se vlastně ve své filosofii snaží popsat veškeré Univerzum na základě toho, co se děje mezi jednotlivými údery. Snaží se popsat to, co není zjevné.

Rozvedení a zpřesnění popisu těchto dvou neodlučitelných typů procesů by měla přinést druhá kapitola této práce, ve které se pokusím představit Whiteheadovo pojetí *aktuální události* a vztahy aktuální události k dalším sedmi členům kategorie existence. Toto rozvedení by nám mělo pomoci objasnit 27 kategorií vysvětlení a 9 kategorií závaznosti.

Tato první kapitola nám tedy kromě vlastního vymezení spekulativní filosofie prokázala, že pojmy jedinečnosti a multiplicity hrají zásadní roli v ultimátním principu Whiteheadovy spekulativní filosofie, kreativitě. Druhá kapitola, jež bude věnována popisu aktuální události, by nám pak měla mimo jiné pomoci konkretizovat hrubou definici multiplicity jako disjunktivní diverzity a rozlišit různé typy multiplicit, které mohou vcházet do zkušenosti. Současně by mělo být osvětleno, v jakém smyslu dominuje ve Whiteheadově systému „vztaženost“ nad „kvalitou“ (viz pozn. 5).

1.2. Aktuální událost – nastávání

I.

V rámci kategoriálního schématu svého pojetí spekulativní filosofie Whitehead rozlišuje osm kategorií existence. Jsou to: *aktuální entity* [actual entities], *prehenze* [prehensions], *nexy* [nexús], *subjektivní formy* [subjective forms], *věčné objekty* [eternal objects], *propozice* [propositions], *multiplicity* [multiplicities] a *kontrasty* [contrasts]. Centrální úlohu mezi těmito základními kategoriemi existence hraje, jak již bylo zmíněno, kategorie *aktuálních entit* či synonymně *aktuálních událostí* [actual occasions].¹

Dá se dokonce říci, že existence ostatních zmíněných kategorií je

¹ Na tomto místě je třeba říci, že v různých Whiteheadových metafyzických textech se můžeme setkat celkem se třemi dalšími variantami označení *aktuálních entit*. Kromě v textu zmiňovaného termínu *aktuální událost* [actual occasion] pak s termínem *stvoření* [creature] a termínem *epochová událost* [epochal occasion]. Ačkoli všechny tyto termíny označují to, co je ve Whiteheadově filosofickém systému skutečně skutečné, vykazují rovněž jemné a podle mého názoru důležité diference, či přesněji, každý z těchto termínů zdůrazňuje jiný z důležitých rysů základní jednotky Whiteheadova metafyzického systému. Termín *aktuální entita* zdůrazňuje ontologickou prvotnost. Není proto divu, že v pasážích, ve kterých Whitehead definuje svůj „ontologický princip“, jehož osvětlení se věnujeme ve vlastním textu, či na něj odkazuje, používá právě tento výraz. Termín *aktuální událost* [actual occasion] je používán v případech, kdy Whitehead cítí potřebu zdůraznit, že *aktuální entita* má určitou extenzi – ať temporální, prostorovou či prostoro-temporální. Tyto dva termíny jsou ve Whiteheadových textech používány nejčastěji. Setkat se však můžeme i s dalšími dvěma variantami (často jsou používány především v knize *Náboženství ve vývoji*). Termín *stvoření* [creature] v jeho anglické verzi udržuje těsnou významovou souvislost s termínem *kreativita* [creativity], a odkazuje tak ke kategorii *ultimátního*, které jsme se věnovali v předcházející kapitole. Termín *epochová událost* [epochal occasion] pak zdůrazňuje *aktuální nedělitelnost* a současně závěrečnou ohraničenost *aktuálních entit* v rámci procesu jejich *nastávání*. Každá *aktuální entita* je z pohledu jejího vlastního *nastávání* *nedělitelným „epochovým celkem“*. Dělení *aktuálních entit* je pak *abstrahováním z aktuality*. Zde je nutné dodat, že Whitehead dělení *aktuálních entit* pro potřeby analýzy nezavrhuje a sám je ve svých výkladech praktikuje. Dílčí složky takového dělení nazývá *prehenze*. Důležité však je, že *prehenze* samy o sobě bez vztahu k celku události postrádají *aktualitu*, tedy *skutečnost*. Současně je třeba poukázat na jedno z překladatelsky obtížných míst ve Whiteheadově filosofii. Kromě termínu *aktuální událost* [actual occasion] totiž Whitehead používá i termín „event“, který je do češtiny rovněž zvykem překládat jako *událost*. Termín „event“ je však používán synonymně s výrazem *nexus*, který je určitým typem *seskupení aktuálních entit*. Podrobnou pozornost problematice *nexů* budeme věnovat později ve vlastním textu.

závislá či vázaná na existenci aktuálních událostí, které jsou ve Whiteheadově filosofickém schématu nejmenšími ontologicky úplnými jednotkami. Později ukážeme, že tato závislost je dvojího druhu. Prehenze, subjektivní formy, kontrasty a do značné míry i propozice a věčné objekty získávají svůj ontologický statut na základě toho, že vstupují do sebe-formace aktuálních událostí. Jejich „plná existence“ je tedy vázaná na to, že hrají roli komponentů v rámci určitých aktuálních událostí. Nexy a multiplicity naopak získávají svou „plnou existenci“ díky tomu, že jsou jistými seskupeními či celky vyšší komplexity, jejichž základními stavebními kameny jsou aktuální události. Na tomto místě je však třeba dodat, že aktuální události neexistují v abstrakci od ostatních kategorií existence. Jsou tím, čím jsou, díky tomu, jaké elementy vstupují do jejich konstituce, a díky tomu, jakých vyšších celků jsou spolukonstituenty.

Pokud zopakujeme Whiteheadův odkaz na Descartesa, Whiteheadovou verzi *res vera* je aktuální událost, či přesněji řečeno, jsou aktuální události. Toto centrální postavení aktuální entity je explicitně formulováno v XVIII. kategorii vysvětlení, kterou Whitehead nazývá *ontologickým principem* [ontological principle]: „(xviii) Každá podmínka, podle které se v každém jednotlivém případě řídí proces nastávání, má svůj důvod *bud'* v povaze některé aktuální entity v aktuálním světě této konkrescence, *nebo* v povaze subjektu, který je v procesu konkrescence. Tato kategorie vysvětlení je nazývána 'ontologickým principem'. Mohla by být také nazvána působící a finální příčinou. Tento ontologický princip znamená, že aktuální entity jsou jedinými *důvody*; hledat *důvod* tedy znamená hledat jednu nebo více aktuálních entit. Z toho vyplývá, že každá podmínka, která má být splněna určitou aktuální entitou v jejím procesu, vyjadřuje fakt *bud'* o 'reálném vnitřním ustavení' některých jiných aktuálních entit, nebo o 'subjektivním záměru' podmiňujícím tento proces.“²

² Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 24.

Tento ontologický princip Whitehead považoval za jeden z hlavních rysů, kterými se jeho filosofie organismu, jak svůj vlastní filosofický systém někdy nazývá, odlišuje od předchozího filosofického zkoumání.³ Vyjadřuje přesvědčení, že vše, co „je“, má příčinu v aktuálních událostech. Díky tomu se u Whiteheada můžeme setkat i s tvrzením, že vše, co existuje, je skrze abstrakci odvozeno z aktuálních entit.⁴ Aktuální entity jsou tím, co „existuje nejlplněji“, za čím již není žádná „plnější“ existence.⁵

Použitý plurál je v tomto kontextu velmi důležitý. Zdůrazňuje nám motiv, se kterým jsme se již setkali při analýzách kreativity, multiplicity a jedinečnosti jako kategorie ultimátního. Žádná aktuální entita není ve Whiteheadově filosofii myslitelná sama o sobě. Každá je aktem kreativního sjednocení jiných, již završených, konstituovaných, a tedy již nenastávajících, tj. nastalých, aktuálních entit. Každá rodící se, nastávající aktuální entita tedy nese stopu již konstituovaných aktuálních událostí, současně je však jiná než jakákoliv aktuální entita, která jí předcházela. Společně s představením ontologického principu musíme tedy zmínit i Whiteheadovu čtvrtou kategorii vysvětlení, kterou nazývá principem vztaženosti: „(iv) Potencialita pro to, být prvkem v reálné konkrescenci mnoha entit do jedné aktuality, je obecným metafyzickým rysem, který se váže na všechny entity, aktuální a neaktuální; a v každé konkrescenci je obsažena každá jednotka jejího univerza. Jinými slovy, k povaze 'bytí' patří, že je potenciálem pro každé 'nastávání'. To je princip vztaženosti [principle of relativity].“⁶

³ Ibid., s. 18.

⁴ Ibid., s. 73.

⁵ Pečlivou pozornost popisu Whiteheadova ontologického principu včetně poukázání na to, v čem se shoduje a v čem se odlišuje od Platónových, Aristotelových, Descartesových, Lockových a Humových filosofických pojednání, věnuje v kapitole Ontologický princip své knihy Ivor Leclerc: Leclerc, Ivor, *Whitehead's Metaphysics: An Introductory Exposition*. Bloomington & London, Indiana University Press, 1958, především s. 17–28.

⁶ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 22.

Do této chvíle jsme tedy skrze představení dvou důležitých Whiteheadových principů poukázali na centrální místo, které aktuální entita či aktuální událost v jeho filosofii zaujímá, a rovněž na to, že aktuální entitě není možné porozumět v izolaci od ostatních aktuálních entit. Nejenže do povahy každé aktuální entity patří, že je novým sjednocením předcházejících aktuálních entit, do její povahy patří i to, že je součástí potenciálu, na jehož základě se budou kreativně rozvíjet aktuální entity následující.

II.

V současném stadiu však náš výklad vyvolává řadu otázek. Především je to vlastně stále plně nezodpovězená otázka: Co je to aktuální entita? Pokud bychom si připomněli Whiteheadovu charakterizaci univerza jako pulzaci aktuality z předchozí kapitoly, mohli bychom o aktuální entitě mluvit jako o každém dílčím „pulzu“. Ve Whiteheadově smyslu je však každý dílčí pulz především sjednocováním multiplicity do jedinečného celku. Je tedy procesem sjednocování. Aktuální entita bude tedy především určitým typem procesu. V pasáži, kterou jsme citovali na konci předcházející kapitoly, pak Whitehead mluví o tom, že „každý pulz formuje přirozenou jednotku historického faktu“. Z tohoto pohledu bychom pak mohli o aktuální entitě říci, že je to proces formování sebe sama jako historického faktu. Tento proces sebeformování pak směřuje k určitému cíli. Tímto cílem pak bude plné sebe-zformování. Slovy dvacáté první kategorie vysvětlení: „Entita je aktuální, pokud má význam pro sebe samotnou. Tím je myšleno, že aktuální entita funguje se zřetelem ke svému vlastnímu určení. Takto aktuální entita slučuje sebe-identitu se sebe-diverzitou.“⁷ Právě tento proces sebe-utváření aktuální entity Whitehead nazývá konkrescencí.⁸

⁷ Ibid., s. 25.

⁸ Whitehead sám upozorňuje, že tento novotvar používá záměrně, aby zdůraznil, že formování aktuální entity není dílem vnějšího stvořitele, nýbrž vlastní sebe-tvorbou. Anglický termín *creativity* totiž konotuje představu vnějšího stvořitele. Aby tuto souvislost oslabil, zavádí Whitehead termín konkrescence odvozený od latinského

Každá konkrescence pak končí vlastním završením [satisfaction], sebe-ustavením, po němž se již sama ze sebe nevyvíjí, ale jako datum může vstupovat do sebe-vyvíjení následujících aktuálních událostí, které jsou teprve na cestě ke svému završení.

Jak si však představit tento pulz či jednotku historického faktu? Co všechno můžeme pokládat za aktuální událost a co už ne? Odpověď na tuto otázku je komplikována dvěma souvisejícími faktory. Za prvé, je velmi obtížné vůbec si představit základní, metafyzickou jednotku univerza, a za druhé, Whitehead ve svých knihách uvádí jen minimum příkladů. Z výše uvedeného však přesto lze vystopovat určitá vodítka. Z toho, co jsme zatím řekli, vyplývá, že každá aktuální entita je jiná, jedinečná. Ve své jedinečnosti a osamoceně (již zmiňovaný princip vztaženosti nám však říká, že zcela osamocená aktuální entita ve Whiteheadově pojetí aktuálního světa neexistuje a že aktuální entita sama o sobě je abstrakcí z aktuality) by proto nevykazovaly žádnou stabilitu, kontinuitu. Tu vykazují až komplexnější jednotky reality, nexy, a jejich specifické typy – společenství [societies]. Jednotlivé aktuální entity by tedy nebyly ve striktním smyslu vnímatelnými objekty. Nebyly by tím, co nazýváme trvajícimi věcmi našeho světa, stolem, lampičkou či domem. Mohli bychom však říci, že jsou určitými neopakovatelnými fázemi těchto stolů, lampiček či domů. Na základě propojenosti, vzájemného přechodu [transition] těchto neopakovatelných událostí do sebe teprve můžeme hovořit o kontinuálních, trvajících věcech. Kontinuita pak nastává na základě „dědění“ klíčových kvalit z jedné aktuální události na druhou. V rámci

slovesa *concrecere*, které znamená srůstání, zformování původně oddělených složek do jediného celku. Současně má tento termín úzkou souvislost s anglickým adjektivem *concrete* (konkrétní), a zdůrazňuje tak, že konkrescence je konkrétní ve smyslu protikladu k abstraktnímu. Whitehead si však současně v rámci výkladu udržuje i termín kreativita, který podle jeho názoru lépe zdůrazňuje fakt, že konkrescence není jen pasivním srůstem, ale že je aktivitou s vlastním individuálním charakterem a emocionální kvalitou. V knize *Dobrodružství idejí* se tomuto tématu věnuje v souvislosti s poukazem na to, že si filosofická zkoumání nemohou vystačit s běžně používaným jazykem. Této problematice jsme se zde věnovali v první kapitole ve spojitosti s Whiteheadovým pojetím spekulativní filosofie. Viz Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 303.

nastávání aktuální události, tedy její konkrescence, však o kontinuitě mluvit nemůžeme. Nezbývá než zopakovat slavnou Whiteheadovu pasáž: „Existuje nastávání kontinuity, nikoliv však kontinuita nastávání. Aktuální události jsou stvoření [creatures], která nastávají a konstituují kontinuálně rozlehlý svět. Jinými slovy, rozlehlost nastává, ale ‘nastávání’ samo není rozlehlé.“⁹ Zde se nám opět nabízí analogie aktuální události s pulzem. Než je proces pulzace uzavřený, nemůžeme mluvit o jeho časové rozloze či intenzitě. I pulz je vnímatelný teprve jako plně konstituovaný (završený), v kontextu pulzů předchozích a v očekávání pulzů budoucích. K tomu, co se děje mezi dvěma kulminacemi pulzů, můžeme dojít skrze abstrakci, nemůžeme to však percipovat. Dá se říci, že Whiteheadova analýza procesu konkrescence, jejímuž popisu se budeme věnovat v dalších oddílech této kapitoly, je právě pokusem popsat to, co se děje mezi kulminacemi pulzů.

Druhým důležitým rysem aktuálních entit pak bude, že jsou limitními metafyzickými jednotkami. Analýzou jakékoliv skutečné věci bychom se tedy měli nakonec dobrat aktuální entity. Aktuální entity se však budou lišit v komplexnosti podle toho, kam až svou analýzu provedeme. V *Procesu a realitě* Whitehead rozlišuje čtyři úrovně komplexnosti aktuálních entit: „V aktuálním světě rozlišujeme čtyři úrovně aktuálních událostí, úrovně, které by od sebe neměly být ostře oddělovány. Za první a nejnižší zde máme aktuální události v takzvaném ‘prázdném prostoru’; za druhé tu jsou aktuální události, které jsou momenty v životních historiích trvajících neživých objektů, jako jsou elektrony či jiné primitivní organismy; za třetí tu jsou aktuální události, které jsou momenty v životních historiích trvajících živých objektů; za čtvrté zde máme aktuální události, které jsou momenty v životních historiích trvajících objektů s vědomým poznáním.“¹⁰

⁹ Ibid., s. 35.

¹⁰ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 177.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že zmíněné úrovně aktuálních událostí těsně souvisí, současně je však nepřípustné redukovat jednu úroveň na druhou. Pokud bychom redukovali chování živého organismu pouze na shluk elektronů, ztratili bychom možnost popisovat aktivity, které jsou dostupné pouze aktuálním událostem náležejícím do čtvrté zmiňované úrovně, nikoliv však do úrovně druhé. O určitých událostech v rámci lidského života například můžeme říci, že jsme si v jejich rámci vědomi svého okolí nebo že disponujeme morálními hodnoceními. To však o událostech v rámci „životní“ dráhy elektronu rozhodně říci nemůžeme. Úroveň příslušné aktuální události a s ní i míra aktivit, kterými může disponovat, bude tedy záviset na typu společenství, jehož je daná aktuální událost členem. Nyní se však vrátím ke konstituci aktuální události. Problematice nexů, společenství a organismů a jejich vztahu k aktuálním událostem se budu podrobně věnovat ve třetí kapitole této části.

I výše zmíněné letmé vymezení aktuální entity jako sebe-formování vyvolává další dvě vztažené otázky. Především se můžeme ptát, na základě čeho k tomuto sebe-formování dochází. Co je datem pro tuto sebe-tvorbu aktuální entity? Druhá otázka s tou první velmi úzce souvisí. Co se děje s aktuální entitou poté, co dosáhne svého plného sebe-zformování?

Pro zodpovězení první otázky využijeme velmi hutný citát z knihy *Mody myšlení*: „Data pro jakýkoliv pulz aktuality sestávají z plného obsahu předcházejícího univerza, existujícího jako relevantní pro tento pulz. Jsou tímto univerzem pojatým v jeho multiplicitě detailů. Těmito multiplicitami jsou předcházející pulzy a rovněž je zde mnohost forem uchovaných v povaze věcí, buď jako realizované formy, nebo jako potenciality pro realizaci. Data se tedy skládají z toho, co bylo, mohlo být a může být. Sloveso ‘být’ v těchto výrazech znamená určitý modus

relevance pro historické aktuality.¹¹

Aktivita nastávající aktuální entity spočívá v novém opracování realizovaných (to, co bylo), nerealizovaných (to, co mohlo být) a realizovatelných (to, co může být) prvků v rámci svého univerza.¹² Tím, „co bylo“, se nemíní nic jiného než předcházející aktuální události, které již završily svůj proces konkrescence, a jsou tedy již plně zformované, aktuální události, které se již udály a dále už nenastávají. A právě proces od již zformovaných aktuálních entit k entitám, které teprve nastávají, Whitehead nazývá přechodem [transition]. Současně se nám zde nově osvětluje spjatost dvou pohybů kreativity. Na jedné straně sjednocování mnohého a na straně druhé utvoření nového členu mezi disjunktivním mnohým. Proces konkrescence vychází (přechází) z určitého stavu univerza, které ze „svého vlastního pohledu“ nově sjednocuje. Tímto novým sjednocováním se ovšem samo formuje. Ve fázi plného zformování pak samo přestává být plně „aktuální“ ve smyslu sebe-formace, přechází však do konstituce následujících „plně“ aktuálních událostí. Jako plně zformovaná se tedy aktuální entita stává součástí univerza následujících aktuálních entit a svým vstupem do tohoto univerza její, jak již bylo řečeno, pozměňuje, a vyvolává tak potřebu nového sjednocování dalšími aktuálními entitami.

¹¹ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 121.

¹² Na tomto místě nás může zarazit tvrzení, že aktuální entity opracovávají i nerealizované prvky svého univerza (to, co mohlo být). Jak může být opracováván nerealizovaný prvek? Není toto tvrzení vnitřně sporné? Jak je možné opracovávat nerealizované? Je třeba si uvědomit, že opracovávající aktuální entita je především procesem, uplatňujícím novou perspektivu. Právě fakt, že některé prvky nebyly realizovány v předchozí aktuální události, může ovlivnit to, co bude realizovatelné pro následující aktuální událost. Pokud si můžeme dovolit příklad z fotbalového zápasu, tedy několikanásobně komplexnější situace, představme si útočníka, který ve své první jasné šanci zápasu škobrtne a netrefí zcela odkrytou branku. Právě to, že se mu z této šance nepodařilo vstřelit gól (a z této šance se mu to už samozřejmě nikdy nepodaří – jedná se tedy o nerealizovaný prvek univerza), může ovlivnit jeho následující výkon natolik, že se dramaticky změní to, co je pro něj možné (tedy realizovatelné) a co nikoliv. Jednou z důležitých schopností fotbalového útočníka je umění „zapomenout“ na vlastní neúspěch. Právě způsob vypořádávání se s nerealizovanými možnostmi tak bude odlišovat výjimečného a průměrného fotbalového útočníka.

Tím jsme vlastně již předznačili i odpověď na druhou zmíněnou otázku: Co se děje s aktuální entitou po jejím definitivním zformování? Poté, co aktuální entita dosáhne plného zformování, stává se datem pro následující aktuální entity. „... aktuální entity subjektivně ‘neustále zanikají’, objektivně jsou však nesmrtelné. Aktualita zanikáním získává nesmrtelnost, zatímco ztrácí subjektivní bezprostřednost. Ztrácí svou finální příčinu, kterou je její vnitřní princip neklidu, a získává působící příčinu, díky níž je základem závaznosti charakterizující kreativitu.“¹³

V předchozím výkladu se však objevilo několik nových pojmů, které je třeba odlišit a definovat. Bylo například řečeno, že datem pro aktuální entitu je multiplicita, současně však bylo řečeno, že vychází ze svého aktuálního světa. I ten pro ni tedy musí být datem. Jaký je tedy rozdíl mezi multiplicitou a aktuálním světem? Současně byl v rámci představování principu vztaženosti zaveden rozdíl mezi aktuálními a ne-aktuálními entitami. Členy jakých kategorií existence můžeme považovat za entity aktuální a které za ne-aktuální?

Abychom mohli zodpovědět zmíněné otázky, budeme se v dalších sekcích této kapitoly podrobněji věnovat popisu procesu konkrescence, tedy vnitřního ustavování aktuální entity, procesu charakterizovaného jako „... proces kompozice, odstupňování a eliminace“.¹⁴ Začneme analýzou základních komponent každého nastávání aktuální události – prehenzí.

III.

V předcházející kapitole jsme mluvili o tom, že Whiteheadova podmínka koherence pro spekulativní filosofii ho vede ke zkoumání vztahu zevnitř, vztahu jako osobitého a neredukovatelného faktu. V

¹³ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 29.

¹⁴ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 122.

této chvíli, kdy se zajímáme o obecné rysy vnitřní stavby aktuálních událostí, se nám tento motiv ukáže s novou intenzitou. Ve chvíli, kdy je základní aktivitou aktuální entity nové opracovávání již konstituovaných aktuálních entit, je zřejmé, že bez vztahu k jiným aktuálním entitám bychom neměli ani bezprostředně vznikající aktuální entitu. Bez vztahu k tomu, „co bylo, mohlo být a může být“, by nebylo nic.

Pro obecné označení tohoto vztahu pak Whitehead používá termín prehenze. Prehenze je tedy proces, kterým nastávající entita uchopuje jiné entity.¹⁵ V této sekci se prozatím omezíme na popis uchopování toho, co bylo, tedy na proces uchopování již konstituovaných aktuálních událostí. Popisu uchopování realizovatelných i nerealizovaných možností se budeme věnovat v dalších sekcích.

Aby zdůraznil to, že toto aktivní uchopování nemá pouze ani především kognitivní povahu, používá pro něj Whitehead rovněž označení pociťování [feeling]. V rámci Whiteheadova technického slovníku, který jsme se pokusili osvětlit v předchozích sekcích, je pak pociťování charakterizováno jako „přechod uskutečňující konkrescenci“.¹⁶ Na jiné úrovni tedy znovu narážíme na neoddělitelnost obou procesů. Svorníkem *přechodu a konkrescence* je tedy prehenze.

¹⁵ Jak vyplývá později, mohou být tyto uchopované entity buď aktuální (aktuální události), neaktuální (věčné objekty), nebo mohou být syntézou aktuálních a neaktuálních entit (nexy, společenství, propozice, kontrasty). Aktuální události, které vykazují přímý vliv na nově nastávající aktuální událost, však musí být již ustavené, konstituované. Nemohou tedy nastávat současně s uchopující aktuální událostí. Musí patřit do sféry její, ať už bližší nebo vzdálenější, minulosti. Tento princip Whitehead detailně rozpracoval už v knihách, ve kterých se zabývá především problematikou fyzikálních teorií a jejich vztahem k vnímanému světu (*An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge, The Concept of Nature, The Principle of Relativity*). Zmíněný princip, jehož vědeckou exemplifikaci Whitehead spatřuje v Einsteinově pojetí fyzikálního kontinua, však významně proniká i do Whiteheadových metafyzických knih. Ve slavné pasáži z *Procesu a reality* ho Whitehead formuluje takto: „... pokud jde o fyzické vztahy, dějí se současné události [events] ve vzájemné *kauzální* nezávislosti.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 61.

¹⁶ *Ibid.*, s. 221.

Mohlo by se zdát, že jsme nyní došli k nejjednoduššímu možnému vztahu a že tento vztah má dva členy, *uchopující* a *uchopované*. Uchopující by pak jednoduše uchopovalo uchopované. Takové pojetí by však právě odvozovalo daný vztah z obou členů. Nesmíme ale zapomenout, že aktuální událost, která může uchopovat, je událostí teprve nastávající, událostí ještě nezkonstituovanou, která ke svému zformování teprve směřuje (pulz, který ještě nevyvolal „tepový úder“). Prehenze v rámci nastávající aktuální události mají, Whiteheadovými slovy, vektorový charakter. Nemůžeme tedy jednoduše říci, že je prehenze plně odvozena z již konstituovaných aktuálních událostí. Říci naopak můžeme, že se jednotlivé prehenze podílejí na konstituci nastávajících aktuálních událostí. I zde však musíme být opatrní a znovu si připomenout, že aktuální entita je dělitelná jen pro potřeby analýzy, jen v abstrakci. „Jen“ pro potřeby analýzy toho, co se děje mezi kulminacemi pulzů.

Každé pocíťování, či synonymně pozitivní prehenze, bude tedy komplexním procesem. Whitehead jej popisuje takto: „Jeho komplexní konstituce je analyzovatelná do pěti faktorů, které vyjadřují, z čeho tento přechod sestává a co způsobuje. Těmito faktory jsou: i) ‘subjekt’, který pocíťuje, ii) ‘iniciační data’, která mají být pocíťována, iii) ‘vyloučení’ skrze negativní prehenze, iv) ‘objektivní datum’, které je pocíťováno, v) ‘subjektivní forma’, která je tím, *jak* tento subjekt pocíťuje toto objektivní datum.“¹⁷

Pokusíme se nyní zmíněné faktory každé prehenze alespoň předchůdně charakterizovat. Subjektem, který pocíťuje, je, jak jsme již podotkli, nastávající aktuální entita. Aktuální entita směřující ke svému završení [satisfaction], ke své plné determinaci. Po dosažení tohoto završení pak funguje jako datum pro teprve nastávající aktuální entity. Toto završení určuje směr celého procesu konkrescence. Cíl tohoto směru však není plně definovaný předem. V rámci procesu

¹⁷ Ibid., s. 221.

konkrescence se teprve vyvíjí. Aby Whitehead zdůraznil toto napřažení aktuální události ke svému zformování, používá termín superjekt [superject], který označuje způsob, jakým jsou v rámci završující fáze konkrescence sjednoceny a zformovány předchozí prehenze. Superjekt jako „směr nastávání“ je přítomný v každé fázi subjektu, který směřuje ke svému završení. Subjektem pak rozumíme „bezprostřední“ stav aktuální události, z jehož stanoviska jsou uchopovány jiné entity. Každá takováto „bezprostřednost“ aktuální události je však neoddělitelná od cíle, ke kterému celý proces sebe-tvorby aktuální události směřuje. Subjekt je neoddělitelný od superjektu. „Aktuální entita je současně subjektem sebe-uskutečňování a superjektem, který je sebe-uskutečněn.“¹⁸ Proto Whitehead o aktuální události v roli uchopující entity mluví ve významu dvoujediného subjektu-superjektu.

Iničiačními daty je nesjednocená multiplicita aktuálních¹⁹ entit. Základním vztahem mezi těmito aktuálními entitami by byl vztah vzájemného vylučování, vzájemné disjunkce. Všechny aktuální události by měly principiálně stejnou váhu. Tento neperspektivní, všeobjímající pohled však aktuálním událostem není přístupný. Jednou ze základních aktivit každé aktuální entity je selekce. Prvotní aktivita selekce je pak uskutečňována působením negativních prehenzí. Zajímavé a pro pozdější rozvinutí estetických konsekvencí Whiteheadovy filosofie je důležité, že každý proces pocit'ování (pozitivní prehenze) má svůj původ ve spolu-působení prehenzí negativních. Proces aktivního uchopování některých již konstituovaných entit je tedy neoddělitelný od souběžného negativního procesu vylučování entit jiných. Abych mohl v určité fázi svého života vtáhnout jisté faktory do zkušenosti, musím jiné faktory z této zkušenosti vyloučit. Teprve působením negativních prehenzí

¹⁸ Ibid., s. 222.

¹⁹ Součástí iničiačních dat však budou i neaktuální entity, věčné objekty a rovněž propozice a nexy, které jsou specifickými propojeními aktuálních entit a věčných objektů. Výklad věčných objektů, nexů a propozic provedeme v následujících sekcích této kapitoly.

získávám z rovnocennosti aktuální svět, ve kterém jsou prvky navzájem svázány nebo lépe řečeno svazovány do určitých struktur či kategorií a některé získávají větší důležitost než jiné.²⁰ Tím je pak do pocíťování vtaženo objektivní datum.

Objektivní datum je tedy iniciační datum „opracované“ negativními prehenzemi. Je to to datum, které je zakoušeno z určité perspektivy, a proto může být obsahem pozitivních prehenzí. Whiteheadovými vlastními slovy: „Pocíťování je přisvojení si některých prvků univerza, aby se staly součástími v reálné vnitřní konstituci jeho subjektu. Těmito prvky jsou iniciační data; ta jsou tím, co pocíťování pocíťuje. Jsou však pocíťována skrze abstrakci. Proces pocíťování obsahuje negativní prehenze, které způsobují vyloučení. Iniciační data jsou tudíž pocíťována v rámci perspektivy, kterou je objektivní datum tohoto pocíťování.“²¹ Takto uchopené objektivní datum pak bude v dalším procesu konkrescence dále upravováno a modifikováno díky integraci původní pozitivní prehenze s dalšími pozitivními prehenzemi daného subjektu-superjektu. Negativní prehenze jsou proto důležitým a nezanedbatelným faktem. Whitehead dokonce zdánlivě paradoxně tvrdí: „Eliminace je tedy **pozitivním** faktem, takže pozadí vyloučených dat přidává celé pulzaci tón pocíťování.“²²

²⁰ V této souvislosti bych rád vstoupil do diskuse s Andrewem Ushenkem, který se ptá po povaze vylučování skrze negativní prehenze. Během projednávání tohoto tématu rozlišuje dva obecné typy vylučování. Aktivní vědomé vylučování a vylučování ve smyslu ignorence, anestésie vůči některým faktům či typům faktů. Ačkoliv ani jedna z jeho uvedených možností nezapadá do Whiteheadova filosofického schématu přesně, přiklání se Ushenko nakonec k možnosti druhé, vyloučení skrze ignorování. Srov. Ushenko, Andrew P., Negative prehension. *The Journal of Philosophy*, Vol. 34, No. 10, s. 266–267. Zdá se mi, že Ushenko přehlédl možnost třetí, a to v našem textu zmíněnou možnost vyloučení tím, že aktivně uchopuji jiné rysy entit. Sleduji-li například zblízka texturu určitého obrazu, vylučuji tím v rámci perspektivy dané události možnost nahlédnutí komplexnějších pater celkového významu obrazu, jako je například jeho kompozice. Zdá se mi, že právě tento typ vylučování nejlépe zohledňuje povahu negativních prehenzí jako uplatňování specifické perspektivy na iniciační data. Za tento vzhled děkuji dlouhé diskusi s prof. Vlastimilem Zuskou.

²¹ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 231.

²² Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 122. Zvýraznil M. K.

Subjektivní forma prehenzí je způsob, jakým daný subjekt-superjekt prehenduje určité datum a jak jej současně zařazuje do své sebe-tvorby. Příklady subjektivních forem, které Whitehead přímo zmiňuje, jsou emoce, zhodnocování, adverze (zvýšení hodnoty), averze (snížení hodnoty) či účely. Subjektivní formou však bude ve Whiteheadově schématu i vědomí. I vědomí bude charakterizováno především jako způsob, jakým rodící se subjekt-superjekt uchopuje svá data.

V této letmé a úvodní charakterizaci pěti faktorů pocíťování tedy můžeme vidět, že zmiňovaný subjekt se týká toho, **kdo**²³ uchopuje, iniciační a objektivní data se týkají toho, **co** je uchopováno, a subjektivní formy se týkají toho, **jak** je to uchopováno. Negativní prehenze se budou týkat jak toho, co je uchopováno, tak toho, jak je to uchopováno. Jejich součástí totiž budou subjektivní formy a navíc se budou výrazně podílet na podobě subjektivních forem i objektivních dat pozitivních prehenzí. Současně je zřejmé, že výše uvedené faktory se vzájemně velmi silně ovlivňují a jeden není možný bez druhého. Otázka po tom **kdo** není zodpověditelná bez toho **co** a **jak**. Subjekt není předem danou a konstituovanou entitou, ale tímto subjektem se teprve stává, směřuje k svému superjektu. A toto směřování k superjektu je uskutečňováno právě způsobem, jakým prehenduje, uchopuje své okolí. O tomto **co** a **jak** však můžeme mluvit jen z hlediska toho **kdo** – tedy nastávajícího subjektu-superjektu. Pro potřebu základní orientace však můžeme spolu s Whiteheadem říci: „Cokoliv, co se v rámci analýzy pocíťování ukazuje i jako *ante rem*, je datum, cokoliv se ukazuje jako výlučně *in re*, je subjektivní forma, a cokoliv se ukazuje jako *in re* a *post rem*, je subjekt-superjekt.“²⁴

Výše uvedený rozbor pocíťování (pozitivní prehenze) nás přivedl ke dvěma dalším důležitým aspektům Whiteheadovy koncepce. Za prvé

²³ Musíme však upozornit, že za tímto **kdo** se neskrývá vědomý subjekt. Je jím jakákoliv nastávající aktuální událost, k jejíž podstatě patří, že prehenduje jiné entity vlastního univerza.

²⁴ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 233.

se ukázalo, že budeme-li mluvit obecně o prehenzích, je třeba rozlišovat mezi pozitivními prehenzemi, které jsou také nazývány pocíťováním, a negativními prehenzemi. Negativní prehenze vylučují určité elementy původní multiplicity tak, aby mohly být jiné její elementy pozitivně vtaženy do procesu dalšího formování, a tím konstituují prvotní perspektivu dané aktuální události. Takto „protříděné elementy“ jsou pak nazývány objektivními daty. Pozitivní prehenze tedy do procesu konkrescence vtahují objektivní data, zatímco negativní prehenze objektivními daty nepřispívají, nemají tedy obsah. To však ani zdaleka neznamená, že by byly zanedbatelné. Naopak. Dá se říci, že obstarávají samotný zrod jakékoliv pozitivní prehenze a z rezervoáru možností multiplicity již konstituovaných aktuálních entit vyčleňují jen některé a jen v některých vztazích. A v dalším procesu konkrescence dané aktuální entity rovněž zanechávají svou stopu. Ačkoliv samy nevtahují objektivní datum, přispívají svou subjektivní formou. Do sebe-tvorby aktuální entity vnášejí ozvěnu toho, jak sama vznikala. „V tomto procesu nejsou negativní prehenze, které způsobují eliminaci, zanedbatelné. Proces, skrze který pocíťování při své konstituci prochází, se rovněž zaznamenává do subjektivní formy integrálního pocíťování. Negativní prehenze mají své vlastní subjektivní formy, kterými přispívají do procesu. Pocíťování na sebe přebírá jizvy svého zrození; vybavuje si subjektivní emoce jeho boje o existenci; uchovává si otisk toho, co mohlo být, ale není.“²⁵ Tímto zajímavým motivem nerealizované možnosti, která však není a nemůže být nesena oním vyloučeným **co**, tedy objektivním datem, ale zůstává vtištěna v realizovaném **jak**, tedy v subjektivní formě, se budeme ještě zabývat v dalších sekcích této kapitoly v rámci celkového popisu procesu konkrescence. Na tomto místě však bylo třeba upozornit na rozdíl mezi pozitivními a negativními prehenzemi.

Druhý důležitý aspekt se týká pozitivních prehenzí a výše zmiňované

²⁵ Ibid., s. 226–227.

provázanosti jejich objektivních dat, subjektivní formy a subjektu-superjektu. Podle toho, jaký typ data uchopují, totiž můžeme rozlišovat různé typy pozitivních prehenzí s různým charakterem jejich subjektivních forem. Whitehead doslova tvrdí: „Je neomezeně mnoho typů pocíťování podle komplexity iniciačních dat, která jsou těmito pocíťováními integrována, a podle komplexity objektivních dat, která nakonec pocíťují. Existují však tři primární typy pocíťování, které vstupují do formování všech komplexních pocíťování. Těmito typy jsou (i) jednoduchá fyzická pocíťování, (ii) konceptuální pocíťování a (iii) transmutovaná pocíťování.“²⁶

Důslednějšimu rozboru základních typů pocíťování a jejich roli v procesu konkrescence se však budeme věnovat později. Před tím, než tak učiníme, musíme v současném výkladu vyjasnit ještě jedno místo. Whitehead mluví o sebe-formování aktuálních entit. Každé formování předpokládá určité formy, skrze které se uskutečňuje. V jaké podobě ve Whiteheadově systému tyto formy nalezneme? To je velice důležitá otázka, protože proces sebe-formování aktuální entity stojí v samotném jádru Whiteheadova filosofického rozvrhu. Tato otázka souvisí s citátem z *Modů myšlení*, který jsme uváděli v druhé sekci této kapitoly a který nám říká, že data pro aktuální entitu neobsahují jen to, co bylo, ale i to, co mohlo být a může být. Jak je však do procesu aktuální události zaváděna právě tato možnost, skrze kterou bude moci být uskutečněno právě jedinečné sebe-uspořádání každé entity, a tedy rovněž její finální završení? Formy, o kterých mluvíme, Whitehead nazývá věčnými objekty. V následující sekci se tedy budeme věnovat osvětlení právě této Whiteheadovy základní metafyzické kategorie. Poté se již pokusíme načrtnout základní osu a základní fáze vývoje aktuální události.

IV.

²⁶ Ibid., s. 232.

Když Whitehead v knize *Proces a realita* věčné objekty zmiňuje, mluví o nich rovněž jako o čistých potencialitách pro specifickou determinaci faktu či jako o formách určitosti. Věčné objekty proto budou plnit dvojí roli. Roli determinace aktuálních událostí a roli potenciality pro nově se rodící události. V rámci první role věčných objektů bude každá aktuální událost právě touto konkrétní událostí, protože byla zformována do výsledné podoby určitými věčnými objekty a jiné vynechala, eliminovala. V rámci své druhé role pak budou věčné objekty potencialitami pro nové způsoby uspořádávání každé nastávající entity. Tyto dvě role se vzájemně prostupují. Každá konkrescence tedy bude zásluhou zakomponování věčných objektů na jedné straně směřovat ke své vlastní determinaci, finální určenosti, současně však bude tato určenost u každé nastávající aktuální entity jedinečná, rovněž v závislosti na zapojení a eliminaci určitých věčných objektů.

Věčné objekty jsou tedy entitami, které si udržují stabilní charakter, samy o sobě nemají vztah k tomu, co bylo a bude. Každá aktuální entita je, jak již bylo řečeno, jiná, součástí její povahy je vztah k minulosti a budoucnosti. Věčné objekty jsou věčné právě tím, že si napříč univerzem uchovávají neměnný charakter. O těchto entitách pak spolu s Whiteheadem můžeme říci, že jsou v určitém smyslu abstraktní. „Abstraktním míním, že to, co je věčný objekt sám o sobě – tedy jeho esence – je pochopitelné bez odkazu k nějaké jednotlivé události zkušenosti. Být abstraktní je transcendovat konkrétní události aktuálního dění. Transcendovat aktuální událost však neznamená být od ní oddělen. Naopak, zastávám názor, že každý věčný objekt má své vlastní spojení s každou takovou událostí, které nazývám jeho *modem ingrese* do této události.“²⁷ Whiteheadovými příklady věčných objektů jsou čísla, geometrické vztahy, morální hodnotové charakteristiky, ale i vyšší smyslové výstupy, například barvy. Tyto entity vstupují do různých událostí, zabarvujíce jejich charakter, samy o sobě však

²⁷ Whitehead, Alfred North, *Science and Modern World*. New York, The Free Press, 1967, s. 159.

zůstávají identické. Na základě tohoto popisu pak můžeme zodpovědět otázku zmíněnou v předposledním odstavci druhé sekce: Členy jakých kategorií můžeme pokládat za aktuální a které za neaktuální? Příkladem ne-aktuálních entit budou věčné objekty. Svou derivativní aktualitu získávají jen vstupem, ingresí do aktuálních entit, které aktuální, jak je patrné už z jejich označení, jsou.

Právě stabilita věčných objektů a proměnlivost aktualit vedla některé z filosofů k tomu, že ideálním formám připisovali vyšší stupeň existence než měnícím se entitám a jejich nezávislost na nich. To je však z Whiteheadova pohledu nepřijatelné. Z jeho hlediska nemohou existovat žádné entity bez vztahu k aktuálním entitám, včetně věčných objektů.²⁸ To je ostatně zřejmé i z jeho ontologického principu, který jsme zmiňovali v první sekci této kapitoly. Pro připomenutí: „... aktuální entity jsou jedinými *důvody*; hledat *důvod* tedy znamená hledat jednu nebo více aktuálních entit.“ I předcházející citát nás ostatně při důkladnější úvaze dovede k tomuto závěru. Tvrdí-li Whitehead v jeho úvodu, že věčné objekty jsou pochopitelné samy o sobě, bez odkazu k nějaké jednotlivé události zkušenosti, jako by zpočátku bylo zakryto, že věčné objekty mohou být pochopitelné jen z určité perspektivy, jen pro někoho. Tímto někým však nemůže být jiná forma či potencialita. Tímto někým může být pouze aktuální entita určitého stupně komplexnosti. I to je jeden z důvodů, proč

²⁸ V této souvislosti Whitehead kritizuje, jak lze snadno nahlédnout, i Platóna. Je to ovšem jedno z mála míst jeho kritiky. V celém svém díle se Whitehead k Platónovi hlásí a snaží se kreativně rozvíjet jeho základní vhledy. Na jednom místě v *Procesu a realitě* dokonce tvrdí: „Nejbezpečnější obecná charakterizace evropské filosofické tradice je ta, že spočívá v sérii poznámek k Platónovi. Nemám na mysli systematické schéma myšlení, které z jeho spisů pochybně vytáhli učenci. Narážím na bohatství obecných idejí, které jsou v nich roztroušené.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 25. V souvislosti s tématem věčných objektů však ve své poslední velké knize *Mody myšlení* a v přímém rozporu s Platónem tvrdí: „Formy tedy nutně odkazují za ně samotné. Je čirou fantazií přičítat jim jakoukoliv ‘absolutní realitu’, postrádající dopady mimo ni samotnou. Říše forem je říší potencialit a samotný pojem ‘potentialita’ má externí význam. Odkazuje k životu a k pohybu. Odkazuje k zahrnutí a vyloučení. Odkazuje k naději, strachu a intenci. Pokud toto tvrzení vyjádříme více obecně – odkazuje k žádostivosti [appetition]. Odkazuje k vývoji aktuality, která formy realizuje a je více než formou. Odkazuje k minulosti, současnosti a budoucnosti.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 95.

transcendence věčných objektů nemůže znamenat jejich oddělenost od aktuálních entit. Věčné objekty by bez aktuálních entit **nebyly**. Současně bychom však společně s Whiteheadem mohli stejně oprávněně říci, že bez věčných objektů by aktuální entity nebyly tím, čím jsou.

Věčné objekty a aktuální entity tedy budou z hlediska neproměnlivosti a jedinečnosti protikladné. Je však třeba dodat, že tyto protiklady se navzájem vyžadují. Toto napětí pak leží v jádru celé Whiteheadovy filosofie a na nejnižší rovině komplexnosti exemplifikuje dva principy, které procházejí celým jeho filosofickým systémem – princip stálosti a princip změny. Důležitost tohoto základního protikladu je v *Procesu a realitě* explicitně vyjádřena v devatenácté kategorii explanace: „(xix) Fundamentálními typy entit jsou aktuální entity a věčné objekty; a ostatní typy entit pouze vyjadřují, jak jsou všechny entity těchto dvou fundamentálních typů v aktuálním světě vzájemně spojeny.“²⁹ I proces konkrescence by nakonec mohl být popsán jako proces směřující k závěrečné syntéze těchto dvou druhů entit.

Nyní se nám však nabízí otázka, kde se věčné objekty v aktuálním světě berou. Odkud „vstupují“ do aktuálních entit? Ontologický princip nás vede ke zodpovězení této otázky následujícím způsobem. Věčné objekty se do procesu konkrescence dostávají skrze prehenze již zkonstituovaných, zformovaných aktuálních entit. Proti tomuto vysvětlení může být jen obtížně něco namítnuto. Plně zapadá do Whiteheadova systému. Přesto se nelze ubránit určitým pochybám o účinnosti tohoto vysvětlení. Přináší totiž problém nekonečného regresi. Pokud se věčné objekty do následujících aktuálních entit dostávají z entit jim předcházejících, může nastat otázka, jak se dostaly do první aktuální události, které již žádná aktuální událost nepředchází. Tento problém by se dal ještě odvysvětlit poukazem na Whiteheadův předpoklad základní vztaženosti všech aktuálních entit.

²⁹ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 25.

Whiteheadův metafyzický systém se snaží vysvětlit základní charakteristiky našeho univerza a naše univerzum je vysvětlitelné právě na základě vztahu multiplicity a jedinečnosti. Univerzum bez mnohosti aktuálních entit by nebylo naším univerzem. Tímto způsobem by tedy otázka po počátku byla pouze odložena stranou jako irelevantní. Whiteheadův filosofický systém však předkládá i jistou kosmologii a pro kosmologii problematika počátku irelevantní být nemůže. Otázka po původní aktuální entitě by se nám tedy vrátila jako bumerang. Navíc se nám objevuje druhý problém, který zasahuje přímo do jádra Whiteheadova metafyzického systému.

Citát uvedený v druhém odstavci čtvrté sekce této kapitoly nám totiž naznačuje, že do každé aktuální entity věčné objekty vstupují či jsou vtahovány v určitém modu, mají určitý modus ingrese. Do každé aktuální entity jsou vtahovány věčné objekty ve specifických vztazích. Některé vztahy k jiným věčným objektům jsou vyloučeny a jiné zapojeny. Otázkou pak zůstává, kam lokalizovat rezervoár všech vztahů, které jsou možné. „Vybírat“ a „vylučovat“ vztahy přece musíme odněkud. Někde musí tento rezervoár vztahů být. Bez něho by věčné objekty byly čirou multiplicitou a jejich funkce forem by byla narušena.

Whitehead tedy ve svém díle postuluje velmi zvláštní typ aktuální entity, který uchopuje čirou multiplicitu věčných objektů a prosívá ji do vztahů, které jsou možné. Tento zvláštní typ entity pak nazývá Bohem: „Primordiálním stvořeným faktem je nepodmíněné konceptuální zhodnocení celé multiplicity věčných objektů. To je ‘primordiální povaha’ Boha. Díky tomuto úplnému zhodnocení má objektivace Boha v každé derivativní aktuální entitě za následek odstupňování relevance věčných objektů ve fázích konkrescence této derivativní události. Bude existovat další zdroj relevance pro vybrané věčné objekty, díky jejich ingresi do derivativních aktuálních událostí, které náležejí do aktuálního světa dané události v konkrescenci. Ať už to bude tento případ či nikoliv, je zde vždy určitá relevance odvozená od

Boha. Mimo Boha by byly věčné objekty, nerealizované v aktuálním světě, relativně neexistující pro danou konkrescenci. Efektivní relevance totiž vyžaduje výkon srovnávání a výkon náležitě výhradně aktuálním událostem. Toto božské uspořádání je samo faktem, který takto podmiňuje kreativitu. Možnost, která transcenduje realizované temporální skutečnosti, má tedy reálnou relevanci pro kreativní vývoj.³⁰

Tento bohatý citát nás upozorňuje na několik důležitých momentů. Za prvé vidíme, že Whiteheadův Bůh je rovněž aktuální entita, a to velmi specifického typu. Je to aktuální entita, jejíž první fáze konkrescence spočívá v uchopení multiplicity věčných objektů a jejich zhodnocení či vytvarování do vzájemných vztahů. V jeho primordiální povaze tedy bude Whiteheadův Bůh zajišťovat to, že mezi věčnými objekty jsou určité typy vztahů.³¹ V tomto aspektu je tedy oním neomezeným rezervoárem všech potencialit a jeho prehenze ostatními temporálními entitami bude těmto entitám na jedné straně zaručovat určitou stabilitu jejich forem a na straně druhé pak potencialitu pro zavedení dosud nerealizovaných možností do jejich konkrescence. Nebude tedy pouze agentem stability, ale rovněž agentem změny.

³⁰ Ibid., s. 31.

³¹ Whiteheadovo pojetí Boha se ovšem nevyčerpává deskripcí jeho primordiální povahy. Whitehead bude rovněž rozlišovat jeho konsekventní povahu (consequent nature of God), která se již nebude týkat prehenzí multiplicity věčných objektů, ale prehenzí derivativních, temporálních aktuálních entit. Whiteheadův Bůh není nehybným hybatelem ani obrazem neomezeného vládce. Jeho Bůh, jak sám zdůrazňuje, není traktován jako výjimka z jeho metafyzického systému zaručující jeho soudržnost, ale jako jeho exemplifikace. To je ostatně vyžadováno podmínkou koherence pro jeho spekulativní filosofii, kterou jsme diskutovali v první kapitole. Jeho Bůh tedy nebude statický, ale bude jako jakákoliv jiná aktuální entita nastávat. Bůh ve Whiteheadově pojetí není rovněž nezbytně vázán na náboženskou zkušenost. Je především nezbytnou součástí metafyzického systému. Jak Whitehead sám tvrdí: „Sekularizace pojmu Božích funkcí ve světě je přinejmenším tak naléhavou potřebou myšlení, jako je sekularizace jiných elementů ve zkušenosti. Koncept Boha je jistě základním prvkem v náboženském pociťování. Opak však není pravdou; koncept náboženského pociťování není základním prvkem v pojmu Božích funkcí v univerzu. V tomto ohledu byla náboženská literatura pro filosofickou teorii nešťastně zavádějící, zčásti přitažlivost, zčásti odporem.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 207. Whiteheadovo pojetí Boha je tedy velmi specifické a zasloužilo by samostatnou, soustředěnou pozornost. Jelikož však cílem této práce je představit možné estetické rozvinutí Whiteheadových myšlenek, budu se problematice Boha věnovat, pouze pokud to bude nezbytné pro další výklad.

Druhým důležitým momentem je to, že věčné objekty mohou do aktuální entity vstupovat dvojným způsobem. Za prvé, prehenzemi již zformovaných aktuálních entit konstituujících aktuální svět dané aktuální entity, za druhé pak skrze prehenze primordiální povahy Boha, tedy veškerého rezervoáru možností. Na tomto základě Whitehead rozlišuje dvojí význam možnosti [potentiality]: reálnou možnost a obecnou možnost. Reálná možnost je podmíněna již realizovanými aktuálními entitami a týká se toho, co je možné nyní v daném aktuálním světě, obecná možnost je podmíněna pouze vzájemnými vztahy věčných objektů a týká se toho, co je v rámci dané kosmické epochy³² možné vůbec.

Posledním momentem, který můžeme z výše uvedeného citátu vytěžit, je myšlenka, že věčné objekty do aktuálních událostí vstupují jako odstupňované v relevanci. Věčné objekty jako realizované v rámci primordiální povahy Boha pak budou mezi sebou vykazovat základní vnitřní vztahy [internal relations]. V jádru každého věčného objektu pak bude vztah k jiným věčným objektům. Věčné objekty tedy budou v tomto ohledu tvořit jakousi základní vztahovou síť. Temporální aktuální entity však budou do procesu své konkrescence vtahovat pouze určité vztahy jako relevantní a jiné budou eliminovat jako irelevantní. Vzhledem k temporálním aktuálním entitám pak budou mít věčné objekty vztahy vnější [external relations]. Ze základní sítě interních vztahů mezi věčnými objekty pak budou aktuální entity vykrajovat pouze některé. Právě na nepodmíněnosti vnějších vztahů bude spočívat jedinečnost zformování každé jednotlivé aktuální entity. Lampu v mém aktuálním světě, která mi nyní osvětluje psací stůl, budu v rámci své současné aktuální události uchopovat z perspektivy vztahu mezi věčnými objekty „modrý“, „světelný“ či „trojboký

³² Kosmickou epochou Whitehead rozumí nejširší možný soubor aktuálních událostí, které mezi sebou vykazují určité základní vztahy, jež věda popisuje jako přírodní zákony. To, co by nespádalo do dané kosmické epochy, se ukazuje pouze jako chaos. Podrobnějšímu výkladu Whiteheadova pojetí kosmické epochy se budu věnovat v první sekci třetí kapitoly v souvislosti s problematikou společenství [society].

hranol“. Zvláštní relevanci pak bude mít polarita „světelný“ versus „nesvětelný“. Polarita „požitelný“ versus „nepožitelný“ bude naopak v rámci této události hrát minimální úlohu, ačkoliv v celkovém rámci obecné potenciality bude přítomná. Právě skrze věčné objekty bude tedy do aktuálních událostí vtahována specifická perspektiva. V následující sekci v rámci výkladu procesu konkrescence se pokusíme představit základní typy fúzí věčných objektů s aktuálními entitami.

Na základě výše zmíněných rozlišení pak můžeme rozumět i následujícímu citátu z *Modů myšlení*: „Nakonec v kreativním procesu jsou dva ultimátní typy existence, věčné formy s jejich dvojitou existencí v potenciální žádostivosti [appetition] a realizovaném faktu a realizovaný fakt s jeho dvěma způsoby existence jako minulosti v přítomnosti a jako bezprostřednosti přítomnosti. Bezprostřednost přítomnosti rovněž uchovává žádostivost směrem k nerealizované budoucnosti.“³³

Nyní se nám odhaluje další důležitý charakter aktuální události a jejich prehenzí. Minulou sekci jsme ukončili načrtnutím základního rozdílu mezi pozitivními prehenzemi (pocitováními) a negativními prehenzemi. V této fázi výkladu můžeme narýsovat další Whiteheadovo rozlišení mezi prehenzemi, a to na prehenze fyzické a prehenze konceptuální. Datem fyzických prehenzí budou završené aktuální události, datem konceptuálních prehenzí budou věčné objekty. **Každá** aktuální entita pak bude podle Whiteheada uplatňovat jak fyzické, tak konceptuální prehenze. Všechny aktuální entity tedy budou mít svůj fyzický pól (zrod a vývoj fyzických prehenzí) a svůj mentální pól. V různých typech aktuálních entit se však bude lišit relevance a typ vztahů mezi oběma póly. Termíny konceptuální

³³ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 116. Termín „žádostivost“ je přiznaným odkazem na Leibnize a jeho pojetí „appetitus“ v *Monadologii* (v anglickém originále je použit termín *appetition*). Whitehead však tento termín rezervuje pro typ prehenzí, jejichž datem jsou věčné objekty, a náleží tedy k mentálnímu pólu aktuální události, či jinak řečeno, k typu konceptuálních prehenzí. Viz následující odstavec v textu.

prehenze a mentální pól jsou však v tomto kontextu zbaveny veškeré souvislosti s vědomím či intelektuálními výkony. Jsou použity v čistě technickém významu uchopování a dalšího „opracování“, jakkoliv drobného, věčných objektů. Přehlédnutí tohoto faktu by mohlo vést k domněnce, že Whiteheadův systém je verzí panpsychismu.³⁴ Tato domněnka by však byla neoprávněná a vlastně by vykazovala verzi upadnutí do „klamu dokonalého jazyka“, který jsme diskutovali v předchozí kapitole (závěr II. sekce a poznámka 11).

Podle dvou zmíněných os prehenzí, prehenzí negativních a pozitivních a prehenzí fyzických a konceptuálních, bychom pak mohli prehenze předběžně rozčlenit do čtyř druhů: na negativní fyzické prehenze, negativní konceptuální prehenze, pozitivní fyzické prehenze a pozitivní konceptuální prehenze. Zdali je toto rozlišení adekvátní Whiteheadovu filosofickému schématu, však uvidíme až v následující sekci, kde se budeme věnovat jednotlivým fázím vývoje konkrescence.

V.

Ve světle předchozích úvah můžeme společně s Whiteheadem popsat proces konkrescence jako syntetickou aktivitu od prehenzí multiplicity entit směrem k jejich vytvarování skrze příslušné věčné objekty do jednotné komplexní prehenze. Whiteheadovými vlastními slovy: „Proces konkrescence je postupná integrace pocíťování řízených jejich subjektivními formami. V rámci této syntézy poklesávají pocíťování dřívější fáze do součástí nějakého komplexnějšího pocíťování pozdější fáze. Každá fáze takto přidává svůj prvek novosti až do poslední fáze, ve které je dosaženo komplexního ‘završení’.“³⁵

³⁴ Tímto způsobem označuje Whiteheadovu filosofii například Richard Rorty. Srov. Rorty, Richard, *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, Princeton University Press, 1980, s. 113–117.

³⁵ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 232–233.

V této sekci se tedy pokusíme popsat právě tento proces syntetizace mnoha prehenzí. Ačkoliv již víme, že proces konkrescence je v aktualitě nedělitelný, že veškeré jeho fáze tvoří jednotu, pro potřeby analýzy je podle Whiteheada možné tento proces rozčlenit do tří základních fází. První fázi nazývá responsivní [responsive phase], druhou doplňující [supplemental phase] a třetí fází je pak již zmiňovaná komplexní syntéza – završení [satisfaction]. V následujících odstavcích se pokusíme probrat výše zmiňované fáze a poukázat na to, jakým způsobem může v těchto fázích fungovat sebeformování aktuální entity.

Responsivní fáze

Responsivní fáze se, jak je naznačeno v jejím názvu, bude týkat především přechodu (ve smyslu transition) již konstituovaných aktuálních událostí do procesu konkrescence, bezprostřední sebe-tvorby příslušné aktuální události. První fáze vývoje aktuální entity bychom pak mohli popsat jako jakési nasávání základního „materiálu“, na základě kterého bude druhá, doplňující fáze rozpracovávat komplexní syntézy původně jednoduchých prehenzí. Termín nasávání by však mohl sugerovat jakousi neselektovanou aktivitu, pasivní přijímání všeho, co bylo. My však již z předchozího výkladu víme, že ani v této responsivní fázi o pasivním přijímání předchozího mluvit nemůžeme. Připomeňme si jen, že v rámci této fáze do hry vstupují negativní prehenze. Jak však popsat druh aktivity počáteční fáze, abychom udrželi jak její povahu vtahování mnohého, tak její selektivní aktivitu?

Z předchozího výkladu již víme, že základem neboli iniciačními daty pro proces konkrescence každé nově nastávající aktuální události je multiplicita již ustavených aktuálních entit, věčných objektů či jejich specifických fúzí (to, co bylo, mohlo být a může být). Tato multiplicita však není jednotným celkem. Je mnoha entitami, jejichž základními a jedinými vztahy je vzájemná diference jednoho od

druhého, disjunktivní vztah. Whitehead multiplicitu charakterizuje takto: „Jediný soud, který můžeme učinit o multiplicitě, vyjadřuje, jak její jednotlivé členy vstupují do aktuálního světa. Každá entita, která do procesu vstupuje tímto způsobem, náleží k multiplicitě a žádná jiná k ní nenáleží. Jako jednotu ji můžeme pojednávat pouze a jen pro tento účel. Každý z šesti druhů právě zmíněných entit je například multiplicitou (tzn. ne jednotlivé entity daného druhu, ale sdílené druhy těchto entit). Multiplicita má k aktuálnímu světu pouze disjunktivní vztah. ‘Univerzum’ tvořící absolutně iniciační data pro aktuální entitu je multiplicitou. Pojednávání multiplicity, jako kdyby měla jednotu, která náleží entitě jednoho z ostatních šesti druhů, způsobuje logické chyby.“³⁶

Whitehead dále poukazuje na to, že díky svému zvláštnímu statutu multiplicita neprodělává emergentní vývoj. Nevyvíjí se v multiplicity vyšší komplexity. Multiplicita bude stále nesjednocená a ve Whiteheadově významu rovněž ne-aktuální. Základním rysem multiplicity bude vzájemné vylučování jejích členů. Ty pak budou postrádat jakýkoliv určitý, jedinečný způsob uspořádání, typ řádu. Současně však můžeme z citované pasáže vyčíst, že multiplicita bude stát u zrodu nastávání každé nové aktuální události. Bude tedy jakýmsi základním materiálem pro jakoukoliv entitu vykazující řád. Bude reálnou potencialitou každé nově nastávající aktuální události. Každá završená aktuální entita pak bude konkrétním a jedinečným

³⁶ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 29–30. Zmiňovanými šesti druhy entit má Whitehead na mysli aktuální entity, prehenze, nexy, subjektivní formy, věčné objekty a propozice. Pozornému čtenáři na tomto místě neunikne, že jsme na začátku této kapitoly mluvili o tom, že Whitehead rozlišuje osm kategorií existence, zatímco ve výše citované pasáži vymezuje multiplicitu, coby specifickou a nesjednocenou kategorii existence, pouze vůči šesti kategoriím existence. Počítáme-li i kategorii multiplicity, je zde uvedeno pouze sedm kategorií. Jedna z kategorií existence tedy chybí. Je jí kategorie kontrastů. Můžeme se ptát, proč ji v uvedené pasáži Whitehead nezmiňuje. Je to pouhé opomenutí, přehlédnutí? Zdá se mi, že kategorie kontrastů v tomto kontextu nemohla být pojednána principiálně. V citované pasáži se totiž tvrdí, že šest zbývajících kategorií existence tvoří multiplicitu, pojímáme-li je jako „sdílené druhy těchto entit“, neboli jako pouhou třídu. Whiteheadovo pojetí kontrastu kvůli své definici neumožňuje, aby bylo za „pouhou třídu“, tedy multiplicitu, pokládáno. Vlastní polaritě mezi kontrastem a multiplicitou se budeme věnovat v tomto textu níže.

uspořádáním a z hlediska první fáze jiné, nově nastávající entity bude součástí jejich iniciačních dat, tedy jednou z individualit, z nichž sestává multiplicita.

Multiplicita bude na jedné straně východiskem pro jakékoliv nastávání řádu, na straně druhé bude příčinou konfliktu mezi již ustavenými uspořádáními. Whitehead sám tento motiv formuluje následujícím způsobem: „Kvůli esenciální individualitě mnoha věcí zde máme konflikty konečných realizací. Zahrnutí mnohého do jednoho a odvozování významnosti z jednoho na mnohé tudíž obsahuje pojem neuspořádanosti [disorder], konfliktu, zmaru.“³⁷ O vlastní multiplicitě však společně s Whiteheadem stěží můžeme říci, že je případem neuspořádanosti či ne-řádu. Mohli bychom však říci, že jako reálná potencialita společně s obecnou potencialitou Bohem realizovaných věčných objektů podmiňuje a umožňuje emergenci různých typů řádů i různých typů konfliktů mezi těmito typy řádů. Ve Whiteheadově filosofickém systému bude konflikt či neuspořádanost stejně původní jako řád a jednota. Tento motiv se pokusíme rozvést v další kapitole, ve které se budeme věnovat problematice nexů a různých typů společenství.

Z výše uvedeného vyplývá, že diference mezi různými členy multiplicity nebude mít povahu rozdílů mezi různými částmi jednoho celku. Multiplicita ve své mezní povaze celkem být nemůže. Z posledně uvedeného citátu a zvláště z podtržené pasáže je zřejmé, že konstituce celku jako specifické syntézy mnoha jednotlivých součástí bude základní aktivitou každé aktuální události, a bude tedy mít ve Whiteheadově filozofii nepostradatelnou roli. V každém takovém dílčím celku budou mít jeho součásti jedinečnou a neopakovatelnou roli. Tento jedinečný celek pak nebude abstrahovatelný od svých součástí. Whitehead nazývá tento jedinečný, syntetický typ celku kontrastem. Kontrast tedy bude vždy **tímto konkrétním kontrastem**.

³⁷ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 70–71. Podtrhl M. K.

V této souvislosti pak Whitehead předkládá pozoruhodnou úvahu: „To, co obvykle nazýváme ‘vztahy’ [relations], jsou abstrakce z kontrastů. Vztah může být nalezen v mnoha kontrastech; a pokud je nalezen, řekneme, že se vztahuje k těmto kontrastujícím věcem. Termín ‘mnohonásobný kontrast’ bude používán, pokud zde je či může být více vzájemně kontrastujících prvků než dva a je třeba k tomuto faktu obrátit pozornost. Mnohonásobný kontrast je analyzovatelný na dílčí duální kontrasty. Mnohonásobný kontrast však není pouhým nakupením [aggregation] duálních kontrastů. Je jedním kontrastem nad jeho dílčími kontrasty. Tato doktrína, že mnohonásobný kontrast nemůže být pojat jako pouhá disjunkce duálních kontrastů, je bází doktríny emergentního vývoje. Tato doktrína tvrdí, že skutečné jednoty jsou něčím více než pouhou společnou disjunkcí dílčích elementů. ... Tato doktrína je samozřejmostí v umění.“³⁸

Tento citát nám nabízí hned několik nových myšlenek. Kontrast je tedy neopakovatelný a jedinečný. Vztahy ve své opakovatelnosti budou pronikat různými kontrasty.³⁹ V tomto smyslu bychom pak mohli říci, že členy multiplicity mezi sebou vykazují určitý typ

³⁸ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 228–229.

³⁹ Whitehead dále rozlišuje mezi kontrasty mezi věčnými objekty a kontrasty mezi aktuálními událostmi. Kontrasty mezi věčnými objekty pak budou mít z perspektivy kontrastů mezi aktuálními událostmi abstraktní povahu, a budou mít tedy charakter vztahů. Vztahy by pak v této souvislosti byly určitým, abstrahovaným typem kontrastů. K povaze věčných objektů totiž patří, jak již bylo řečeno, právě to, že jsou opakovatelné. Kontrasty mezi aktuálními událostmi budou jedinečné v silnějším slova smyslu, a nebudou tedy beze zbytku vyjádřitelné kontrasty (vztahy) mezi věčnými objekty: „V jednom použití znamená termín ‘kontrast’ jedinečnost spojené jednoty, která vzniká z realizované sounáležitosti věčných objektů. Existuje však jiný a běžnější smysl ‘jedinečnosti’. Je to smysl, ve kterém je termín ‘jedinečný’ připisován aktuální entitě. Jedna aktuální entita má statut mezi jinými aktuálními entitami, který není plně vyjádřitelný skrze kontrasty mezi věčnými objekty. Komplexní nexus starověkého císařského Říma a evropské historie například není plně vyjádřitelný skrze obecniny. Není to pouze kontrast typu města císařského, římského, starověkého s typem historie určitého kontinentu lemovaného mořem, členěného řekami, s alpskými útvary, obklopeného většími kontinentálními celky a oceánickými pustinami, civilizovaného, barbarizovaného, christianizovaného, komercializovaného, industrializovaného. Daný nexus obsahuje takový komplexní kontrast obecnin. Obsahuje však více. Je to totiž nexus *tamtoho* Říma s *tamtou* Evropou.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 229.

vztahu, nedostává se jim však kontrastu. Navíc bychom pak mohli říci, že mezi prvky multiplicity vládne nejslabší typ vztahu, jaký je ve Whiteheadově univerzu možný. Současně se nám rovněž ozřejmuje, že právě proto, že multiplicita nemá jednotu kontrastu, nemůže prodělavat emergentní vývoj charakteristický pro všechny ostatní kategorie existence.

V citátu je rovněž naznačeno, že nebudeme moci rozlišit pouze jednu úroveň kontrastů. Každý kontrast bude moci být součástí kontrastu vyššího řádu, kontrastu kontrastů. O procesu konkrescence bychom pak mohli v této souvislosti říci, že co se týče jejích dat, směřuje od multiplicity k vysoce komplexnímu kontrastu, nesenému jedním komplexním pocíťováním – završením. Ihned je však třeba dodat, že toto finální završení bude mít i jednotnou subjektivní formu – ono jak jsou jednotlivé složky univerza uchopovány.

Zajímavá je i poslední citovaná věta, která nás upozorňuje na oblast umění, protože silně exemplifikuje Whiteheadovo pojetí kontrastu jako kontrastu vždy jedinečného. Každá, třeba i drobná změna jedné ze složek uměleckého díla by způsobila změnu celku. Daný kontrast by pak již byl jiným kontrastem, než byl kontrast původní. Této problematice se budeme podrobněji věnovat ve druhé části této práce v souvislosti s Whiteheadovým pojetím estetické zkušenosti jako „kontrastu v rámci identity“.

Vraťme se však k problematice první responsivní fáze nastávající aktuální události a její dvojí funkci nasávání a opracovávání iniciačních dat – multiplicity. Vzhledem k tomu, že tato nastávající aktuální událost – subjekt ve Whiteheadově terminologii – ještě není završena, ale teprve se konstituuje, musí v iniciační fázi aktuální události docházet k prvnímu určení směru, kterým se bude tato událost vyvíjet. Whitehead tento moment formuluje takto: „Tato doktrína inherence subjektu v procesu jeho tvorby vyžaduje, aby v primární fázi subjektivního procesu docházelo ke konceptuálnímu pocíťování

subjektivního záměru: fyzická a ostatní pociťování vznikají jako kroky směrem k uskutečnění tohoto konceptuálního záměru skrze jejich zpracovávání iniciačních dat. Toto základní konceptuální pociťování podléhá v následných fázích konkrescence zjednodušování. Začíná podmíněnými alternativami a následnými rozhodnutími je zredukováno na koherenci. Doktrína zodpovědnosti se plně týká této modifikace. Příslušné konceptuální pociťování každé fáze je ‘subjektivním cílem’, který charakterizuje danou fázi. Mnohost pociťování je v každé neukončené fázi nutně vzájemně kompatibilní díky jejich individuálnímu souladu se subjektivním cílem vyvinutým pro tuto fázi.“⁴⁰

Jednou ze základních aktivit responsivní fáze nastávající aktuální události tedy bude vznik určitého konceptuálního pociťování, které bude hrát roli subjektivního záměru a určovat úvodní směr opracovávání multiplicity. Tento subjektivní záměr pak bude určovat konkrétní podobu subjektivních forem počátečních prehenzí. Z výše uvedeného je rovněž zřejmé, že tento subjektivní záměr nebude statickým ideálem, ale bude se v průběhu konkrescence vyvíjet, pozměňovat a konkretizovat. Zatím však není zřejmé, jak se první formulace subjektivního záměru do procesu nastávání aktuální události dostává. Zatím pouze víme, že subjektivní záměr vzniká jako konceptuální pociťování. Co je však datem tohoto pociťování a jakou má toto pociťování povahu? „Fyzické pociťování’ je zde definováno jako pociťování jiné aktuality. Pokud je tato aktualita objektivována skrze její konceptuální pociťování, dané fyzické pociťování je nazýváno ‘hybridním’. Primární fází je tedy hybridní fyzické pociťování Boha týkající se Božího konceptuálního pociťování, které je bezprostředně relevantní pro univerzum, jež je ‘dané’ pro tuto konkrescenci. ... Toto konceptuální pociťování je iniciačním konceptuálním záměrem, ke kterému jsme v předchozím tvrzení

⁴⁰ Ibid., s. 224. Termín *subjective aim* jsem v citované pasáži překládal jako *subjektivní záměr* a termín *subjective end* jako *subjektivní cíl*.

odkazovali.“⁴¹

Hybridní konceptuální pocitování Boha tedy za prvé vnáší do procesu konkrescence první směr subjektivního záměru, za druhé do konkrescence vtahuje věčné objekty v jejich roli obecné potenciality. Bude tedy tvořit primární fázi konceptuálního pólu dané aktuální události. Primární fáze subjektivního záměru však bude nadále modifikována jeho fúzí s fyzickým pólem aktuální události a rovněž aktivitou hybridních prehenzí, jejichž datem jsou jiné temporální aktuální události a ne Bůh.

Kromě již zmiňované aktivity na úrovni konceptuálního pólu nastávající aktuální události, tedy v rámci uchopování věčných objektů, však v rámci responsivní fáze dochází i k aktivitě na úrovni fyzického pólu aktuální události, tedy v rámci uchopování jiných temporálních aktuálních entit. Typy prehenzí, které se uplatňují v této fázi, v rámci fyzického pólu, jsou jednoduchá fyzická pocitování [simple physical feeling]. Whitehead je definuje takto: „‘Jednoduché fyzické pocitování’ zapojené v jednom subjektu je pocitování, pro něž je iniciačním datem jiná jednoduchá aktuální entita, a objektivním datem je jiné pocitování zapojené v této jiné aktuální entitě.“⁴² O něco níže pak tuto úvahu dále rozvíjí: „Jednoduché fyzické pocitování je tedy jedním pocitováním, které pocituje jiné pocitování. Pocitování, které je pocitováno, má však jiný subjekt než pocitování, které ho pocituje. Multiplicita jednoduchých fyzických pocitování vstupující do propozicionální jednoty této fáze konstituuje první fázi konkrescence aktuální entity, která je společným subjektem všech těchto pocitování. Omezení, díky němuž jsou pocitované aktuální entity jednotlivě redukovány na perspektivu jednoho z jejich vlastních pocitování, je uloženo kategoriální podmínkou subjektivní jednoty, vyžadující harmonickou kompatibilitu u pocitování každé neukončené fáze. Negativní prehenze, které se účastní utváření jakéhokoliv

⁴¹ Ibid., s. 225.

⁴² Ibid., s. 236.

pocitování, tedy nejsou nezávislé na ostatních pocitováních. Subjektivní formy pocitování částečně závisí na negativních prehenzích. Tato primární fáze jednoduchých fyzických pocitování konstituuje aparát, díky němuž kreativita transcenduje již aktuální svět, a přesto zůstává tímto aktuálním světem v rámci jeho nového ztělesnění podmíněna.⁴³

Tato dvojice citátů nám z nového úhlu nasvětluje rozdíl mezi iniciačním datem a objektivním datem. Iniciační datum jednoduchého fyzického pocitování je uzavřená, završená aktuální entita, ve svém disjunktivním vztahu k jiným aktuálním entitám. Sama o sobě je úplná. Daná nastávající aktuální událost pak toto iniciační datum skrze působení negativních prehenzí, na základě svého subjektivního záměru, upravuje tak, aby mohlo vstoupit do určitých kontrastů s ostatními zatím pouze disjunktivně vztahenými členy univerza. Výsledkem je kontrast mnoha aktuálních entit. Tento typ kontrastu mezi aktuálními entitami Whitehead nazývá nexem a nexus obsahující kompletní jednotu objektivních dat pro danou aktuální událost pak nazývá jejím aktuálním světem. Tato myšlenka nám pomůže rozptýlit nejasnosti, které se objevily již na konci druhé sekce této kapitoly. Jak je možné, že základem dat aktuální entity je multiplicita a že současně vychází ze svého aktuálního světa? Multiplicita je potencialita všech dat v jejich úplnosti, aktuální svět je univerzum viděné z konkrétní perspektivy dané aktuální události. Aktuální svět pak na rozdíl od multiplicity vykazuje emergentní vývoj. Každá nová aktuální entita

⁴³ Ibid., s. 236–237. Na začátku druhé věty je užito termínu „multiplicita jednoduchých fyzických pocitování“ a současně se mluví o tom, že tato multiplicita vstupuje do propozicionální jednoty první fáze aktuální události. Znamená to, že naše předchozí úvahy byly chybné a multiplicita ve Whiteheadově filosofii přece jen nějaký typ jednoty má? Nebo Whiteheadova filosofie na tomto místě obsahuje logickou kontradikci? Domnívám se, že citovaná pasáž nevyjadřuje přesvědčení, že multiplicita jednotu má; říká však, že vstupuje do propozicionální jednoty. Prívlastek propozicionální pak ve Whiteheadově schématu vyjadřuje potencialitu, to, co může být. Multiplicita pak ani v této fázi ještě jednotu nemá, je však podle směru subjektivního záměru opracovávána tak, aby ji získala. Na této cestě však přestává být pouhou multiplicitou a začíná být aktuálním světem – univerzem nahlíženým z určité perspektivy. Zde se znovu objevuje motiv zkoumání vztahu mezi entitami. Pokud problematiku vztahu zbavíme její substancializované podoby a budeme vztah zkoumat jako typ procesu, nebude nám připadat zvláštní, že typ entity, který do daného vztahu vstupuje, bude v průběhu transformován v jiný.

tak bude mít odlišný, i když třeba jen mírně, aktuální svět.⁴⁴

Výše uvedená dvojice citátů však rovněž vzbuzuje určité rozpaky. Pokud se nám zde tvrdí, že jednoduché fyzické pocíťování je pocíťováním, jehož datem je jiné pocíťování, je to ve zdánlivém rozporu s Whiteheadem často zdůrazňovanou tezí, že datem aktuální události se může stát pouze již konstituovaná aktuální událost nebo věčný objekt. Nastávající událost přece nemůže uchopovat jiné aktuální události v jejich vlastní jedinečné, ještě nesjednocené konstituci. Datem se může stát teprve završená [satisfied] aktuální událost. Tento rozpor se rozptýlí, pokud nahlédneme, že završení jakékoliv aktuální události je vlastně uspořádaný systém pocíťování. Některá z těchto pocíťování jsou pak v posunu od iniciačních dat směrem k datu objektivnímu eliminována negativními prehenzemi a jiná se stávají objektivním datem dané nastávající aktuální události. Ta pak sice nemůže nahlédnout do vlastního prehenzivního procesu nastávání jiných aktuálních entit, může jej však částečně rekonstruovat skrze tvar, který získaly ve svém závěrečném završení. Whiteheadovými vlastními slovy: „Nová aktuální entita, která je účinkem, je reprodukcí mnoha aktuálních entit minulosti. V této reprodukci je však abstrakce od jejich různých totalit pocíťování. ... Tato abstraktivní ‘objektivizace’ je možná díky ‘dělitelné’ povaze završení aktuálních entit. Díky této ‘dělitelné’ povaze je příčinnost přenosem pocíťování a nikoliv celkového završení. Ostatní pocíťování jsou zamítnuta negativními prehenzemi kvůli tomu, že nevyhovují

⁴⁴ O emergentním vývoji aktuálního světa pak můžeme mluvit, protože se jako typ jednoty může vyvíjet směrem k jiným celkům, aniž by však ztratil vztah (jakkoliv zjednodušený) ke své původní podobě, tedy svou identitu: „Dospíváme tedy k pojmu aktuálního světa nějaké aktuální entity jako nexu, jehož objektivizace utváří úplnou jednotu objektivního data pro fyzická pocíťování této aktuální entity. Tato aktuální entita je původním percipientem tohoto nexu. Jiné aktuální entity, které ve svých aktuálních světech obsahují tohoto původního percipienta, rovněž obsahují předchozí nexus jako část svého objektivního světa. Každý aktuální svět je tedy nexem, který je v tomto smyslu nezávislý na svém původním percipientovi. V budoucnosti, která ho přesahuje, zakouší objektivní nesmrtnost.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Process and Reality: An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 230.

kategoriálním požadavkům.“⁴⁵ Jednoduchá fyzická pociťování pak budou kvůli své základní povaze reprodukování rovněž nazývána jednoduchými kauzálními pociťováními. Tato kauzalita však bude vždy obsahovat aspekt redukce, řízený vyvíjejícím se subjektivním záměrem.

V responsivní fázi konkrescence tedy můžeme nalézt dva souběžné a propojené typy aktivit. Na jedné straně je to vynoření se první podoby subjektivního záměru, na straně druhé to bude nasávání a opracovávání multiplicity do podoby aktuálního světa. Tato fáze tedy bude vykazovat jak pasivní aspekt reprodukce již minulého, tak aktivní aspekt produkce vlastní specifické perspektivy.

Základními typy pociťování v této fázi tedy budou konceptuální pociťování a jednoduchá kauzální pociťování. „Konceptuální pociťování a jednoduchá kauzální pociťování tvoří dva hlavní druhy ‘primárních’ pociťování. Všechna ostatní pociťování jakékoliv komplexity vznikají skrze proces integrace, který začíná fází těchto primárních pociťování. Mezi těmito druhy je však rozdíl. Aktuální entita v aktuálním světě subjektu *musí* vstoupit do konkrescence tohoto subjektu skrze *některé* kauzální pociťování, jakkoliv vágní, triviální a zasuté. Negativní prehenze mohou vyloučit její osobitou důležitost. Někakým způsobem, nějakou stezkou kauzálních pociťování, je však i vzdálená aktuální entita prehendována pozitivně. V případě věčného objektu zde žádná taková nutnost není. V jakékoliv dané konkrescenci může být pozitivně zahrnut skrze konceptuální pociťování; může být však vyloučen negativními prehenzemi. Aktuality *musí* být pociťovány, zatímco čisté potenciality *mohou* být zavrženy. Pokud jde o jejich fungování jako objektů, je mezi aktuální entitou a věčným objektem významný rozdíl. První je tvrdým faktem; a druhý nikdy neztrácí svůj ‘přízvuk’ potenciality.“⁴⁶

⁴⁵ Ibid., s. 238.

⁴⁶ Ibid., s. 239.

Nyní už můžeme zodpovědět i otázku z konce předcházející sekce této kapitoly, zda můžeme ve Whiteheadově filosofickém systému kromě pozitivních fyzických a pozitivních konceptuálních prehenzí rozlišit i negativní fyzické a negativní konceptuální prehenze. Z citátu je zřejmé, že můžeme, současně se nám však ukazuje, že žádná aktuální entita daného aktuálního světa nemůže být vyloučena zcela. To, co bylo již konstituováno, vždy zanechá stopu pro to, co bude.

Předtím, než přejdeme k popisu základních aktivit doplňující fáze konkrescence aktuální události, je třeba vyjasnit ještě dva momenty. Za prvé, mluvíme-li v této fázi o vynořování se subjektivního záměru aktuální entity, není to v žádném případě záměr vědomý. Základní aktivity této fáze jsou společné všem aktuálním entitám, tedy i nižším stupňům aktuálních entit bez přítomnosti vědomí, které byly zmíněny ve druhé sekci této kapitoly. I u aktuálních entit vykazujících vědomé poznání však v této fázi o přítomnosti vědomí podle Whiteheada mluvit nemůžeme. To bude moci být konstituováno až v rámci pokročilejších syntéz doplňující fáze. Tento motiv vyjadřuje Whiteheadovo základní přesvědčení, že vědomé poznání je pouze úzkým vrcholkem masivní zkušenosti, která zůstává pod jeho úrovní a která je jím jen občasně prosvětlována. Vědomí tedy není nezbytnou součástí konceptuálních prehenzí. Whiteheadovými vlastními slovy: „V každé konkrescenci je dvojitý aspekt kreativní hnací síly. V rámci jednoho aspektu je zde vznik jednoduchých fyzických pocitování; a v rámci druhého vznik konceptuálních pocitování. Tyto kontrastující aspekty budou nazývány fyzickým a konceptuálním pólem aktuální události. Žádná aktuální entita není žádného pólu zbavena; jejich relativní významnost se však v různých aktuálních entitách liší. Konceptuální pocitování rovněž neobsahuje nutně vědomí; ačkoliv neexistuje vědomé pocitování, které neobsahuje konceptuální pocitování jako složky v jeho syntéze.“⁴⁷ To, že jednoduchá fyzická pocitování neobsahují ve svých subjektivních formách vědomí, pak

⁴⁷ Ibid., s. 239.

bude i jednou z příčin, proč je jako takové takřka nemůžeme vědomě rozlišit. Vědomá zkušenost vzniká až ve vyšších, komplexnějších patrech konkrescence a v té jsou již jednoduché fyzické prehenze stmeleny v syntetických kontrastech. Přítomnost jednoduchých fyzických prehenzí tedy nemůžeme ve Whiteheadově filosofickém schématu bezprostředně vědomě vnímat, přesto však v komplexnějších celcích rezonují jako ozvěna a nejbližší zachycení toho, co bylo.

Za druhé je třeba na základě nových rozlišení zpřesnit vymezení subjektivní formy. Prozatím jsme pouze uvedli, že je to ono, **jak** prehenze uchopují svá data. Nyní však už můžeme rozvést, jaký má ono **jak** charakter. Subjektivní forma bude totiž jedinečným způsobem uplatnění vyvíjejícího se subjektivního záměru na **určité** iniciační či objektivní datum, které bude buď vtaženo do – nebo vyloučeno z – procesu konkrescence.⁴⁸ Je tedy bezprostředním zavedením nově vznikající perspektivy do již aktuálního světa. Whiteheadovými slovy: „Základní novost pocíťování se váže k jeho subjektivním formám. Iniciační data a dokonce i nexus, který je objektivním datem, mohou sloužit jiným pocíťováním jinými subjekty. Subjektivní forma je však bezprostřední novostí; je tím, jak *tento* subjekt pocíťuje toto objektivní datum. Tuto subjektivní formu nelze odtrhnout od novosti této konkrescence. Je zahrnuta v bezprostřednosti její bezprostřední přítomnosti. Zásadní příklad pojmu ‘inherence kvality v jednotlivé substanci’ je obstarán ‘inherencí subjektivní formy v pocíťování’. Pokud abstrahujeme tuto formu od pocíťování, zůstane nám věčný objekt jako zbytek po subjektivní formě.“⁴⁹ Subjektivní forma si tedy udržuje statut formy (věčného objektu) a je organizační silou dané prehenze. Současně, má-li zůstat subjektivní formou, nesmí ztratit

⁴⁸ Subjektivní formy pozitivních prehenzí budou spoluurčovány subjektivním záměrem příslušné aktuální události a svým objektivním datem. Subjektivní formy negativních prehenzí budou determinovány pouze subjektivním záměrem a ponесou neurčité svědectví, že „něco“ bylo vyloučeno. Právě tímto neurčitým svědectvím přispívají subjektivní formy negativních prehenzí k dalším modifikacím subjektivního záměru.

⁴⁹ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 232.

svou fúzi s danou konkrétní prehenzí, svou inherenci v ní. Pokud by ji ztratila, přestává být hybnou silou právě této prehenze a stává se pouze komplexním věčným objektem.

Whitehead dále rozlišuje dva základní faktory subjektivní formy. Je-li hlavní organizační silou prehenzí, tak na jedné straně určuje vztahy jednotlivých elementů v rámci prehenzivního procesu, na straně druhé pak příslušné intenzity jednotlivých elementů. Proto Whitehead rozlišuje *kvalitativní útvar* [qualitative pattern], který organizuje vztahy jednotlivých elementů, a *útvar intenzivní kvantity* [pattern of intensive quantity], který určuje intenzity jednotlivých elementů. Tyto dva útvary se však budou navzájem ovlivňovat a v rámci **určité** subjektivní formy je nebude možné oddělit. „Tyto dva útvary nejsou tedy ve skutečnosti oddělitelné. Je pravdou, že existuje abstraktní kvalitativní útvar a abstraktní útvar intenzit; ale v propojeném útvaru přispívá abstraktní kvalitativní útvar k intenzitám a abstraktní útvar intenzit ke kvalitám.“⁵⁰ Tento motiv sounáležitosti intenzity a kvality se pokusíme rozvést později v souvislosti s představením Whiteheadova pojetí krásy a jeho dvěma klíčovými termíny, mohutností (Massiveness) a vlastní intenzitou (Intensity Proper).

Základním rysem subjektivních forem jednoduchých fyzických pocíťování pak tedy bude znovu-ustavení (re-enaction). To však nikdy nebude moci být dokonalou rekonstrukcí. Jak bylo poznamenáno výše, jednoduché fyzické prehenze neuchopují danou aktuální entitu v její úplnosti. Dochází k selekci skrze negativní prehenze. Subjektivní formy jednoduchých fyzických prehenzí prosévají jen některé vztahy dřívějších prehenzí a liší se od předešlých jak v kvalitativním útvaru, tak v útvaru intenzit a v jejich jedinečné fúzi.

Na závěr je třeba ještě jednou zdůraznit, že subjektivní formy jednotlivých jednoduchých prehenzí se nekonstituují ve vzájemné

⁵⁰ Ibid., s. 233.

izolaci. Jsou konstituovány subjektivním záměrem dané aktuální události, který určuje jejich základní povahu. Subjektivní formy se pak v procesu konkrescence vyvíjejí ve stále komplexnější⁵¹ útvary až k závěrečnému završení, které má již jednu sjednocenou komplexní subjektivní formu. Právě tento vývoj prehenzí a jejich subjektivních forem se pokusíme načrtnout v následující podsekcí.

Doplňující fáze

V rámci doplňující fáze dochází k dalším výrazným změnám, a to jak v rámci dat, tak v rámci subjektivních forem a v rámci razantních proměn subjektivního záměru. Jednotlivá data jednoduchých fyzických prehenzí jsou syntetizována do komplexnějších celků a subjektivní formy těchto prehenzí se stávají čím dál složitějšími. Za určitých okolností, které později osvětlíme, mohou subjektivní formy prehenzí druhé fáze obsahovat i vědomí. V této fázi rovněž dochází k různým typům fúze fyzických a konceptuálních prehenzí. To, co bylo, je nadále syntetizováno s tím, co by být mohlo. Právě díky těmto syntézám se pak proměňuje i subjektivní záměr, ke kterému celá aktuální událost směřuje. Jestliže byly prehenze první responsivní fáze selektivní reprodukcí toho, co bylo, prehenze druhé fáze jsou hlavními zdroji toho, co je pro danou aktuální událost jedinečné: „Druhá fáze je řízena soukromým ideálem, který se v samotném procesu postupně tvaruje; tím je mnoho pocitování, derivativně pocitovaných jako cizí, transformováno do jednoty estetického oceňování [unity of aesthetic appreciation] bezprostředně pocitované jako soukromá. To je vstup ‘žádostivosti’, jehož nejvyšší exemplifikaci nazýváme ‘vizí’. Jazykem přírodní vědy ‘skalární’ forma přemáhá původní ‘vektorovou’ formu: počátky se stávají podřízenými individuální zkušenosti. Vektorová forma není ztracena, ale je ponořena jako základ skalární nástavby.“⁵²

⁵¹ Míra této komplexnosti bude záviset na stupni komplexity události, již je součástí. Tomuto rozlišení jsme se věnovali v druhé sekci této kapitoly.

⁵² Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 212. Z našeho hlediska je jistě zajímavé, že je tato doplňující fáze aktuální události charakterizována rovněž jako

Pokud bychom mohli první fázi popsat jako aktivní nasávání dat, mohli bychom druhou fázi popsat jako syntetizování a vrstvení toho, co bylo nasáto. V následujících pasážích se pokusíme popsat hlavní typy aktivit, které Whitehead v této fázi rozlišuje až k prehenzím, do jejichž subjektivních forem vstupuje vědomí. Současně zde budeme muset uvést kategorie existence, kterým jsme se zatím věnovali pouze okrajově, a to nexy a propozice.

Nejprve je třeba zopakovat, jakým způsobem se do nastávající aktuální události dostávají věčné objekty. První vtažení věčných objektů se ve Whiteheadově filosofické koncepci odehrává skrze aktivitu tzv. hybridních fyzických prehenzí. Již bylo zmíněno, že skrze hybridní fyzické pocitování Boha získává aktuální událost první formulaci svého subjektivního záměru. Nastávající aktuální událost však může tímto způsobem prehendovat rovněž již dříve ustavené aktuální události. Jak je tedy definován tento typ prehenzí? „V rámci ‘hybridního fyzického pocitování’ je aktuální entita, která utváří datum, objektivována skrze jedno z jejích konceptuálních pocitování. Vzhledem k elementu autonomie, který je charakteristický pro subjektivní formu konceptuálního pocitování, zde máme – v případě komplexnějších aktuálních entit – příklad původu a směru energie v rámci fyzikálního světa.“⁵³ O dva odstavce dále pak Whitehead upřesňuje: „Hybridní fyzické pocitování pro svůj subjekt uvádí konceptuální pocitování se stejným datem jako to, které mělo konceptuální pocitování předchozího subjektu. Tato konceptuální pocitování v rámci těchto dvou subjektů však mohou mít odlišné

transformace do „jednoty estetického oceňování“. Co je v tomto kontextu míněno přívlastkem „estetický“? Tento přívlastek na tomto místě podle mého názoru odkazuje k Whiteheadově kategorii ultimátního, kterou jsme pojednávali v druhém oddíle první kapitoly, tedy ke kreativě. V tomto smyslu by však byla každá nastávající aktuální událost estetickou. Whiteheadova filosofie se takovému tvrzení nebrání a naopak ho na určitých místech potvrzuje. Poté, co představuje svůj princip kontrastu v rámci identity například v *Procesu a realitě*, tvrdí: „Tyto dva principy jsou odvozené z doktríny, že aktuální fakt je faktem estetické zkušenosti. Každá estetická zkušenost je pocitováním vznikajícím z realizace kontrastu v rámci identity.“ Srov. *ibid.*, s. 280. To by také podporovalo naši hypotézu rovněž z druhého oddílu první kapitoly, že zdrojovou oblastí Whiteheadovy filosofie byla oblast estetické zkušenosti.

⁵³ *Ibid.*, s. 246.

subjektivní formy.⁵⁴

Tímto způsobem tedy nastávající aktuální entita „nasává“ i určité formace věčných objektů, které byly zapojeny v dřívějších aktuálních událostech. Ty pak obstarávají, společně s celým rezervoárem věčných objektů získaným skrze hybridní pocíťování Boha, základní materiál pro čistě konceptuální pocíťování. Důležité však je, že konceptuální pocíťování stejného komplexního věčného objektu mohou mít v rámci různých aktuálních událostí odlišné subjektivní formy. To znamená, že bude pozměněn jak kvalitativní útvar, tak útvar intenzit jeho subjektivní formy. Některé elementy tohoto komplexního věčného objektu budou pocíťovány s odlišnými intenzitami, což současně ovlivní vztahovou síť mezi těmito dílčími elementy.

Nejjednodušším typem syntetických prehenzí doplňující fáze je pocíťování kontrastu mezi jednoduchým fyzickým pocíťováním určité aktuální entity (jehož subjektivní formou je znovu-ustavení) s konceptuálním pocíťováním vygenerovaným ze stejné předcházející aktuální entity. Tento typ aktivity pak Whitehead nazývá fyzickým účelem [physical purpose].⁵⁵ „Tato integrace každého fyzického pocíťování s jeho konceptuálním protějškem způsobuje v následné fázi fyzické pocíťování, jehož subjektivní forma znovu-ustavení získala či ztratila subjektivní intenzitu na základě zvyšování hodnoty [valuation up] nebo snižování hodnoty [valuation down] v rámci konceptuálních pocíťování. Potud je zde pouze subjektivní přepracování subjektivních forem. To je fáze fyzického účelu. Do této míry je tedy účinkem konceptuálních prehenzí pouze zajistit, aby subjektivní forma nebyla jen odvozená od znovu-ustavení objektivované aktuální entity.“⁵⁶

⁵⁴ Ibid., s. 246.

⁵⁵ Fyzické účely budou nejjednoduššími příklady tzv. komparativních prehenzí. Jejich komplexnější případy budeme diskutovat v závěru této kapitoly.

⁵⁶ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 248.

Whitehead však rozlišuje ještě druhý, komplikovanější typ fyzického účelu. Ten je založen na tom, že konceptuální prehenze nemusí pouze opakovat (i když s jinými subjektivními formami) již konstituovaná seskupení věčných objektů, ale na základě těchto primárních konceptuálních pocitování může konstituovat seskupení věčných objektů, která jsou částečně identická a částečně se liší od seskupení věčných objektů konstituovaných v již završených aktuálních událostech. Tento princip Whitehead předkládá jako pátou kategorii závaznosti a nazývá ji kategorií konceptuálního odvratu [Category of Conceptual Reversion]. Zní takto: „Existuje sekundární původ konceptuálních prehenzí s daty, která jsou částečně identická a částečně odlišná od věčných objektů vytvářejících data v první fázi mentálního pólu; určení identity a odlišnosti závisí na subjektivním záměru směrem k dosažení hloubky intenzity na základě kontrastů.“⁵⁷ Tyto „odvrácené“ konceptuální prehenze pak zavádějí konceptuální pocitování nových (i když zatím stále velmi blízkých) alternativ. Tyto konceptuální prehenze mohou vstupovat do kontrastu s původními fyzickými prehenzemi a tento kontrast se pak stává datem pro prehenze, které náleží do druhého typu fyzického účelu. „Tento druhý druh je následkem vzniku odvratu v rámci mentálního pólu. Díky tomuto druhému druhu mají ve fyzikálním světě dominující význam vibrace a rytmy. Odvraty jsou koncepce, které vznikají díky vábení kontrastů, jako podmínky intenzity zkušenosti.“⁵⁸

Na tomto místě je třeba dodat několik připomínek. Za prvé je třeba upozornit, že fyzický účel alespoň v jedné ze svých podob je aktivitou, kterou vykazuje **každá** nastávající aktuální entita. Totéž ale nebude možné říci o dalších komplexnějších syntézách, kterým se budeme věnovat za malý moment. Fyzický účel totiž vyjadřuje tezi, že každá nově nastávající událost bude dědit výdobytky jí předcházejících událostí a současně s nimi nikdy nebude plně totožná. Vždy se bude nepatrně lišit, byť i jen v drobných změnách

⁵⁷ Ibid., s. 249.

⁵⁸ Ibid., s. 277.

subjektivních forem jako v případě prvního typu fyzického účelu. Whiteheadovými vlastními slovy: „Vzhledem k fyzickým účelům zde vyvíjené kosmologické schéma vyžaduje, abychom tvrdili, že všechny aktuální entity obsahují fyzické účely. Stálost fyzických účelů vysvětluje trvalost řádu přírody a zvláště pak ‘přetrvávajících objektů’ [enduring objects].“⁵⁹ Fyzické účely proto budou základní aktivitou percepčního modu, který Whitehead nazývá kauzální působností [causal efficacy]. K podrobnější charakterizaci tohoto modu percepce a jeho vztahu k druhému modu percepce, prezentující bezprostřednosti, se ještě vrátíme ve třetí kapitole této části.

Aktivitu fyzických účelů bychom tedy mohli popsat jako modifikaci toho, co bylo směrem k ustavení intenzivní zkušenosti v její aktuální bezprostřednosti a v její bezprostřední budoucnosti. Fyzické záměry tedy na nejnižší úrovni vyjadřují jakési základní rozepnutí aktivit aktuálních událostí mezi zachováním minulého a jeho tíhnutím k novému. Tento motiv Whitehead popisuje jako uchování principu kontrastu v rámci identity [contrast under identity]. „V syntéze tedy musí vždy být *základ identity* a záměr ke kontrastu. Tento záměr ke kontrastu vzniká z hloubky intenzity, kterou kontrast prosazuje. Vzájemná nezbytnost tohoto základu identity a tohoto záměru ke kontrastu je částečně vyjádřena touto kategorií konceptuálního odvratu. Tento záměr ke ‘kontrastu’ je vyjádřením ultimátního kreativního účelu, že každé sjednocení má dosáhnout určitého maxima hloubky intenzity pocíťování, podřízené podmínkám své konkrescence.“⁶⁰ Tento princip tedy vyjadřuje směřování každé aktuální entity k maximální intenzitě zkušenosti a současně zachování identity se svou minulostí. Toto směřování k intenzitě zkušenosti pak znamená, že zdánlivě inkompatibilní soubory dat nejsou vyloučeny, ale jsou zapojeny do syntetických kontrastů. Právě tato aktivita je podle Whiteheada charakteristická pro estetickou zkušenost, která pak v jeho systému díky přítomnosti fyzických účelů v každé aktuální

⁵⁹ Ibid., s. 276. Podtrhl M. K.

⁶⁰ Ibid., s. 249.

události rovněž proniká do každé aktuální události. Lišit se však budou možnosti, kterými pro zvýšení kontrastu daná aktuální událost disponuje. Ty budou ve značné míře záviset na typu společenství, jehož je daná aktuální událost součástí. Problematikou společenství se budeme zabývat ve třetí kapitole této části. Whiteheadův estetický motiv kontrastu v rámci identity zvažíme v druhé části této práce.

Předcházející úvaha nás rovněž dovedla k osvětlení, proč Whitehead v citátu, ve kterém vykládá druhý typ fyzického účelu, mluví o tom, že ve fyzikálním světě mají hlavní roli rytmy a vibrace. Jsou totiž elementárním vyjádřením vůdčího principu kontrastu v rámci identity.⁶¹

Poslední poznámka k problematice fyzických účelů se bude týkat citátu, ve kterém Whitehead charakterizuje první typ fyzického účelu. Uvádí zde, že konceptuální prehenze v rámci kontrastu s fyzickými prehenzemi zvyšují [valuation up] nebo snižují [valuation down] hodnotu fyzických prehenzí. To je základní charakteristika subjektivních forem konceptuálních prehenzí. Whitehead je nazývá adverzemi (zvyšování hodnoty) a averzemi (snižování hodnoty). Adverze je zvýšení intenzity daného fyzického pocíťování a tím i jeho relevance pro budoucí aktuální události. Averze je pak snížení jeho intenzity buď tím, že je odsunuto do pozadí, nebo tím, že je úplně vyloučeno působením negativních prehenzí. „Adverze tedy podporují stabilitu; a averze uvádějí změnu bez náznaku typu této změny. Averze

⁶¹ Explicitní vyjádření tohoto motivu můžeme nalézt ve Whiteheadově starší knize *Náboženství ve vývoji*. Zde Whitehead tvrdí: „Ve fyzikálním světě se tento princip kontrastu v rámci identity vyjadřuje ve fyzikálním zákonu, že vibrace vstupují do ultimátní povahy atomických organismů. Vibrace je návrat kontrastu v rámci identity typu. Celá možnost měření ve fyzikálním světě záleží na tomto principu. Měřit znamená počítat vibrace.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Religion in the Making*. Cambridge, Cambridge University Press, 1927, s. 102. Problematice rytmu se Whitehead věnuje už ve svých raných filosofických textech a jeho definici explicitně formuluje ve *Zkoumání o principech přírodního poznání*. Srov. Whitehead, Alfred North, *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*. Cambridge, Cambridge University Press, 1919, s. 195–200. Plnou definici rytmu z této knihy cituji v poznámce 9, ve třetí kapitole této části.

samy o sobě zavádějí eliminaci obsahu a pád do triviality.“⁶² Konceptuální prehenze s jejich subjektivními formami averze a averze budou tedy elementárním „nástrojem“ aktuální události k dosahování kontrastu v rámci identity. Znovu však musíme zopakovat, že v rámci fyzických účelů zdaleka nemůžeme mluvit o přítomnosti vědomí.

Nyní musíme pokročit k popisu jiné syntetické aktivity doplňující fáze, kterou Whitehead nazývá transmutací. Před tím, než tak učiníme, si však musíme připomenout, co bylo doposud řečeno o Whiteheadově pojetí nexu. O nexech jsme se zatím dozvěděli, že jsou specifickým typem kontrastu, a to kontrastem mezi aktuálními událostmi (viz pasáž věnovaná responsivní fázi konkrescence). Zmiňovali jsme ho, když jsme potřebovali odlišit aktuální svět od „pouhé“ multiplicity. Aktuální svět je na rozdíl od multiplicity typem jednoty, ve které aktuální entity vyjadřují jiné vztahy než čistou disjunktivitu. Je tedy typem nexu, a to typem limitním, „obsahujícím kompletní jednotu objektivních dat pro danou aktuální událost“. Aktuální svět pak bude členěn do určitých dílčích celků, nexů vyšší komplexity. Podrobnějšímu popisu nexů se budeme věnovat v následující kapitole. Pro současné potřeby postačí toto letmé připomenutí.

Whitehead transmutaci definuje jako šestou kategorií závaznosti: „Pokud je ... jedním prehendujícím subjektem z jeho analogických jednoduchých fyzických pocitování různých aktuálních entit nestranně odvozeno jedno a to samé konceptuální pocitování, může prehendující subjekt v následné fázi integrace – těchto jednoduchých fyzických pocitování s odvozenými konceptuálními pocitováními – transmutovat datum tohoto konceptuálního pocitování na kontrast s nexem těchto prehendovaných aktuálních entit nebo s částí tohoto nexu; takto kvalifikovaný nexus (či jeho část) je objektivním datem

⁶² Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 277.

pocit'ování, které je zapojeno tímto prehendujícím subjektem.“⁶³

Tato komplikovaná formulace vlastně vyjadřuje aktivitu, skrze niž je množství jednoduchých fyzických prehenzí sjednocováno do jednoho komplexního pocit'ování. Základem tohoto sjednocení bude určitý věčný objekt (určité komplexity), který byl nezávisle odvozen z jednotlivých jednoduchých fyzických prehenzí. Tento věčný objekt pak v rámci kontrastu „kvalifikuje“ daný soubor jednoduchých fyzických prehenzí do celku, který se následně stává datem dalších prehenzí v rámci konkrescence. Tímto způsobem je vlastně „ořezávána“ jedinečnost jednotlivých aktuálních událostí, které jsou prehendovány pouze skrze charakteristiku vyššího celku, nexu. Právě v aktivitě transmutačních pocit'ování pak bude spočívat důvod, proč nevidíme pouze skupinu propojených elektronů, ale stůl, židli, dveře a jiné smyslové objekty. „Transmutace je způsob, kterým je aktuální svět pocit'ován jako komunita, a je tak pocit'ován díky jeho převládajícímu řádu. Vzniká na základě analogií mezi různými členy prehendovaného nexu a eliminuje jejich diference. Bez transmutací by naše chabé intelektuální operace nedokázaly proniknout k základním charakteristikám věcí. Rozumět můžeme jen díky odstraňování.“⁶⁴

Mnohost detailů je tedy skrze transmutaci nahrazena jednotným celkem, který zohledňuje jen některé rysy svých komponentů. Pokud jsme uvedli, že fyzické účely budou zakládající aktivitou percepčního modu kauzální působnosti, transmutace budou zakládajícími operacemi vedoucími k druhému percepčnímu modu, modu prezentující bezprostřednosti [presentational immediacy]. Jak sám Whitehead tvrdí: „Náš obvyklý způsob vědomého prehendování světa je skrze tato transmutovaná fyzická pocit'ování. Pouze pokud vědomě vnímáme odlišné mentality, tak se alespoň blížíme k vědomé prehenzi jedné aktuální entity. Ukáže se, že transmutovaná pocit'ování jsou velmi analogická propozicionálním pocit'ováním a vědomým

⁶³ Ibid., s. 27 a s. 251.

⁶⁴ Ibid., s. 27 a s. 251.

percepcím a soudům ve fázi integrace.⁶⁵ Právě k charakterizaci propozic a propozicionálních pocitování přistoupíme nyní.

Propozice jsou ve Whiteheadově schématu jakýmsi mezistupněm mezi věčnými objekty jako čistými potencialitami a aktuálními událostmi či nexy jako tvrdými fakty. Whitehead je někdy nazývá nečistými potencialitami [impure potentialities]. Jsou velmi specifickými fúzemi věčných objektů a určité skupiny aktuálních entit. „Propozice je jednota určitých aktuálních entit v jejich potencialitě pro formování nexu, mající své potenciální vztahy částečně určené určitými věčnými objekty, které mají jednotu jednoho komplexního věčného objektu. Obsažené aktuální entity jsou nazývány ‘logickými subjekty’, komplexní věčný objekt je predikát.“⁶⁶ Jsou možností, ale možností determinovanou daným logickým subjektem a daným predikátem. Propozice tedy vyjadřuje, co by pro určitou skupinu aktuálních událost mohlo (nebo nemohlo) být.

Prehenze mající propozici jako datum jsou pak nazývány propozicionálními prehenzemi. Je zřejmé, že propozicionální pocitování budou vznikat až v pozdější fázi konkrescence. Předpokládají totiž na jedné straně určité fyzické pocitování, nazývané indikativním pocitováním, které bude vtahovat aktuální události plnicí úlohu „logického subjektu“, na druhé straně pak určité čistě konceptuální pocitování, které bude vtahovat věčný objekt v roli predikátu, zde nazývané predikativním pocitováním. Propozicionální

⁶⁵ Ibid., s. 253. Whitehead svou teorii transmutace jako přeměnu jednotlivých aktuálních událostí do vyšších jednotných celků chápe jako problém, se kterým se musí vypořádávat každá monadická filosofická teorie, za niž lze pokládat i jeho vlastní filosofický systém. V tomto kontextu si pak samozřejmě neodpouští odkaz na Leibnize: „Tato kategorie [kategorie transmutace] je způsob, jakým filosofie organismu, která je atomickou teorií aktuality, čelí problémům inherentním ve všech monadických kosmologiích. Leibniz ve své *Monadologii* řeší stejnou obtíž teorií ‘konfúzní’ percepcce. Neobjasňuje však, jak ‘konfúze’ vzniká.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 27. Pro estetiku je zajímavé, že právě problematiku konfúzního poznání se ve svých spisech *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* a *Aesthetica* snažil objasnit Alexander Gottlieb Baumgarten, který tímto počinem de facto ustavil novodobé dějiny estetiky jako samostatné disciplíny.

⁶⁶ Ibid., s. 24.

prehenze je právě aktivitou uchopující fúzi těchto dvou typů prehenzí. To samozřejmě vede k proměně obou původních prehenzí. „Propozicionální pocitování vzniká v pozdější fázi, ve které dochází k integraci ‘indikativního pocitování’ s ‘predikativním pocitováním’. V této integraci jsou tato dvě data syntetizována skrze dvojitou eliminaci týkající se obou dat. Aktuální entity obsažené v datu indikativního pocitování jsou společně s eliminací věčných objektů skutečně konstituujících určitost tohoto nexu redukovány na pouhou multiplicitu, ve které je každá pouhým ‘to’. Tato integrace je však zachraňuje z této pouhé multiplicity tím, že je zasazuje do této jednoty propozice s daným predikativním útvarem. Tyto aktuality, které byly nejprve pocitovány jako úplné skutečnosti, byly tedy transformovány do souboru logických subjektů s potencialitou pro realizaci daného predikativního útvaru. Tento predikativní útvar byl rovněž omezen eliminací. Jako datum v konceptuálním pocitování si totiž podržoval možnost realizace vzhledem k *absolutně jakýmkoliv* aktuálním entitám; v propozici jsou však jeho možnosti omezeny na *právě tyto* logické subjekty.“⁶⁷

Tato pasáž osvětluje povahu propozic je pro naši následnou interpretaci (whiteheadovské estetiky) klíčová. Je tedy třeba ji doplnit několika poznámkami. Za prvé je třeba ve Whiteheadově pojetí zdůraznit, že propozice není ztotožnitelná s verbálním výrokiem či jeho významem. Whitehead například explicitně mluví o percepčních a imaginativních propozicích.⁶⁸ Na tomto místě se rovněž zřetelně odvrací od tradičního logicko-filosofického pojetí propozice či výroku, které relevanci daného výroku zakládají na její pravdivostní hodnotě. Jak výslovně tvrdí: „Fakt, že propozice byly nejprve zkoumány ve spojení s logikou, a moralistická preference pravdivých propozic zatemnily roli propozic v aktuálním světě. Logikové pojednávají pouze soudy propozic. Někteří filosofové vlastně nerozlišují soudy a propozice; a většina logiků vlastně považuje

⁶⁷ Ibid., s. 261.

⁶⁸ Ibid., s. 261–264.

propozice za pouhé doplňky soudů. Výsledkem je, že nepravdivé propozice dopadly špatně, odhozeny do smetí, přehlíženy. V aktuálním světě je však více důležité, zda je propozice zajímavá, než aby byla pravdivá.“⁶⁹

Základní rolí propozic je podle Whiteheada vábení propozic [lure of feelings]. Na základě výše uvedených tvrzení už také můžeme popsat, jak toto vábení probíhá. Určitá skupina aktuálních událostí daného aktuálního světa nastávající aktuální události je skrze negativní prehenze zbavena svých původních vztahů, svých původních forem určitosti, původních věčných objektů, a je tedy redukována na pouhou multiplicitu, „pouhé to“. Je takto zbavena svého původního kontextu, zfiktivněna. Současně je však na tuto skupinu aktuálních událostí uplatněna mřížka jiného věčného objektu, predikativního útvaru propozice. V rámci aktivit nastávání dané aktuální události takto dochází k tomu, že se dále utváří ne pouze to, co bylo, ale to, co by být mohlo. To vše pak může přispívat k vyšší intenzitě závěrečného završení. V tomto ohledu pak jsou propozice, které by byly v klasických logických teoriích jednoduše odmítnuty jako nepravdivé, pro danou aktuální událost více relevantní než „banální pravdy“.

Není náhodou, že v souvislosti s explikací propozic a jejich funkce se Whitehead stále více obrací k oblasti umění, především pak ke krásné literatuře. Právě zde se totiž ukazuje posuzování relevance propozic pouze na základě jejich pravdivosti jako absurdní.

Dále je třeba zdůraznit, že propozice může do nastávající aktuální události vstupovat jen tehdy, pokud její aktuální svět obsahuje její „logický subjekt“, tedy daný původní soubor aktuálních entit. Whitehead sám uvádí příklad, že propozice „Caesar překročil Rubikon“ nemohla být pocíťována vojevůdcem Hannibalem. Ten

⁶⁹ Ibid., s. 259. Z tohoto důvodu také anglický termín [proposition] nepřekládáme jako výrok, ale jako propozice, abychom zohlednili Whiteheadovo odklonění od tradičního filosofického a logického významu tohoto výroku.

mohl pociťovat analogické propozice, nikoliv však tuto. Pro úplnost jen dodejme, že stejně by tomu bylo i s propozicí „Caesar nepřekročil Rubikon“. Ta zůstává v rámci našeho sdíleného světa většinou v pozadí, ve stínu, a přispívá k intenzitě výše uvedené pozitivní propozice. Za určitých okolností, například v historickém románu, může vystoupit do popředí.

Na závěr této pasáže je ještě třeba dodat, že do subjektivních forem jednoduchých propozic podle Whiteheada ještě nevstupuje vědomí. Dominantním faktorem jejich subjektivních forem je valuační, tedy averze či adverze. Jak sám tvrdí: „Propozicionální pociťování nejsou v e svých nejjednodušších případech vědomá pociťování. Vědomí vzniká pouze v určitých integracích, ve kterých jsou propozice mezi integrovanými komponenty.“⁷⁰

Nyní se pokusíme popsat právě tyto ještě více komplexní integrace. Dostáváme se tak opět ke komparativním pociťováním, o nichž jsme již uvedli (poznámka 55), že jejich nejjednoduššími případy jsou fyzické účely. Komparativní pociťování mají jako objektivní datum kontrast. Vzhledem k tomu, že komplexita kontrastů nemá podle Whiteheada žádnou přesně danou mez (na základě jednoduchých kontrastů mohou vznikat kontrasty kontrastů a na jejich základě pak kontrasty kontrastů kontrastů atp.), bude neomezené i množství komparativních pociťování. Whitehead však výslovně upozorňuje na komparativní pociťování, do jejichž subjektivních forem se poprvé v rámci procesu konkrescence dostává vědomí. Datem takových komparativních pociťování je kontrast „propozicionálního pociťování“ a původního „indikativního pociťování“, na základě kterého bylo konstituováno dané propozicionální pociťování. Jedná se tedy o kontrast mezi tím, co „bylo“, a tím, co by „být mohlo“. Taková pociťování Whitehead nazývá „intelektuálními“.⁷¹

⁷⁰ Ibid., s. 259.

⁷¹ Komparativním pociťováním jiného druhu je například symbolická reference, které se budeme důkladněji věnovat ve třetí sekci třetí kapitoly.

Whitehead tento kontrast charakterizuje takto: „Tento dvoustranný aspekt je sjednocen do ‘kontrastu’. Tato analyzovatelná část v sobě obsahuje kontrast mezi hotovou skutečností, totiž tím, čím daná objektivovaná aktuální entita přispívá k objektivovanému nexu v rámci fyzického pocíťování, a pouhou potencialitou stejné aktuální entity pro to, aby hrála jí příslušnou roli v rámci predikativního útvaru dané propozice, v případě, že tato propozice je realizována. Tento kontrast nazýváme ‘stvrzujícím-negujícím kontrastem’ [‘affirmation-negation contrast’]. Je to kontrast mezi stvrzením objektivního faktu ve fyzickém pocíťování a pouhou potencialitou, která je negací takového stvrzení v propozicionálním pocíťování. Je to kontrast mezi ‘ve skutečnosti’ a ‘mohlo by být’, vzhledem k jedinečným případům *tohoto* aktuálního světa. Subjektivní forma pocíťování tohoto kontrastu je vědomí. Ve zkušenosti tedy vědomí vzniká díky intelektuálním pocíťováním a ve vztahu k mnohosti a intenzitě těchto pocíťování.“⁷²

Vědomí se tedy dostává do takových pocíťování, ve kterých je zdůrazněna potřeba volby. V intelektuálních prehenzích se tak nejedná pouze o „modifikovanou reprodukci minulého“ (úplnou reprodukci Whiteheadův systém, jak jsme viděli, nepřipouští). Jedná se zde o razantní zvýšení intenzity potenciálního, v protikladu k tomu, co bylo. Vyjadřuje vlastně úsloví „co bylo, bylo, nyní může být jinak“. Vědomí se tedy rodí ze zdůraznění intenzity potenciálního a s ním související možnosti (či nutnosti) volby. V rámci intelektuálních pocíťování tedy dochází k hlavním modifikacím subjektivního záměru. Zde má také původ doktrína zodpovědnosti, jak o ní Whitehead hovoří v citátu s poznámkou 40.

Odlehčíme-li tuto značně technickou pasáž, mohli bychom říci, že komparativní pocíťování jsou posuzováním propozic na pozadí

⁷² Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 267.

objektivních dat fyzických pocitování. Tím je zvýšena pozornost nastávající aktuální skutečnosti k některým aktuálním událostem. „Primární funkcí intelektuálních pocitování je koncentrace pozornosti, která zvyšuje důležitost. Tato koncentrace pozornosti také provádí kritiku fyzických záměrů, což je intelektuálním soudem pravdivosti nebo nepravdivosti. Intelektuálním pocitováním však neporozumíme, pokud si nezapamatujeme, že se vztahují k již působícím ‘fyzickým účelům’, které jsou jednodušší než ona. Vědomí následuje a nikoliv předchází vstupu konceptuálních prehenzí relevantních obecnin.“⁷³

V rámci intelektuálních pocitování pak Whitehead rozlišuje vědomou percepci, intuitivní soudy (ať už stvrzující [affirmative], negující [negative] nebo pozdržené [suspended]) a vědomou imaginaci. Tato intelektuální pocitování však budou vstupovat pouze do událostí nejvyšší komplexnosti (Whitehead je diskutuje v souvislosti s lidskou zkušeností). I do těchto událostí však vstupují až v jejich pokročilejší, komplexnější fázi. Jedním dechem je však třeba dodat, že díky syntéze všech prehenzí v závěrečném završení vědomí osvětluje i jiná pocitování, v jejichž subjektivních formách původně nebylo. „Kdekoliv je vědomí, je určitý prvek vzpomínky [recollection]. Přivolává [recalls] dřívější fáze z potměných hlubin nevědomí.“⁷⁴ Pokud však zůstaneme u metafory osvětlování, musíme rovněž dodat, že nejjasněji „osvětleny“ budou vysoce komplexní pocitování, zatímco počáteční jednoduchá pocitování jsou osvětlena pouze matně. „Vědomí osvětluje primitivnější typy prehenzí, pouze pokud jsou tyto prehenze stále prvky ve výsledcích integrace. Ty prvky naší zkušenosti, které v našem vědomí vystupují jasně a zřetelně, tedy nejsou jejími základními fakty; jsou derivativními modifikacemi, které vznikají v procesu. Vědomí například pouze matně osvětluje prehenze v modu kauzální působnosti, protože tyto prehenze jsou primitivními prvky naší zkušenosti. Prehenze v modu prezentující bezprostřednosti jsou však mezi těmi prehenzemi, které zakoušíme s nejjasnějším

⁷³ Ibid., s. 273.

⁷⁴ Ibid., s. 242.

vědomím. Tyto prehenze jsou pozdními deriváty v konkrescenci zkušenostního subjektu.“⁷⁵

Završení

Završení je vlastně určitou limitní fází každé konkrescence. Představuje závěrečnou, komplexní, plně integrovanou prehenzi. Tato prehenze samozřejmě může ve své subjektivní formě obsahovat i moment odložení či neuspokojení. Tyto subjektivní formy se však v dané aktuální události již nemohou měnit.

Fáze završení je vlastně přechodem aktuální události od nastávání k objektivní nesmrtnosti. V této fázi tedy daná aktuální událost uplatňuje svou účinnost na bezprostřední budoucnost. Je kulminací pulzu, která je pak materiálem pro další proces pulzace. Z výše uvedeného je rovněž zřejmé, že daná aktuální událost si svého završení nemůže být vědoma. Měnila by tím totiž závěrečnou syntézu a završení by nebylo završením. Whiteheadovými slovy: „Žádná aktuální entita si nemůže být vědoma svého vlastního završení; taková znalost by byla komponentem v procesu a toto završení by změnila. Vzhledem k dané entitě může být završení považováno pouze za kreativní determinaci, skrze kterou jsou zajištěny objektivizace, které ji samotnou přesahují. Jinými slovy, ‘završení’ entity může být projednáváno jen ve vztahu k její užitečnosti. Je kvalifikací kreativity. Tón pocitování ztělesněný v završení díky těmto objektivizacím přechází do světa, který je po.“⁷⁶

Z tohoto důvodu Whitehead fází završení nazývá rovněž anticipací

⁷⁵ Ibid., s. 162. Tento motiv rovněž zpětně „nasmětluje“ Whiteheadovu filosofickou metodu *deskriptivní generalizace*, jako obranu proti *klamu chybně umístěné konkrétnosti* a nelegitimní axiomatické metodě, jak byla diskutována v třetí sekci první kapitoly této práce. „Ověření racionalistického schématu by mělo být hledáno v jeho všeobecném úspěchu, a nikoli v obzvláštní jistotě či počáteční jasnosti jeho prvních principů.“ Srov. s citátem u poznámky 18 první kapitoly této práce a textem za poznámkou 47 této kapitoly.

⁷⁶ Ibid., s. 85.

[anticipation].⁷⁷ Tato fáze je tedy ve Whiteheadově schématu traktována ze tří různých perspektiv. Za prvé jako cíl, ke kterému se v průběhu konkrescence směřuje (to zdůrazňuje termín superjekt). Za druhé jako završení jedinečného procesu konkrescence dané nastávající entity (to zdůrazňuje termín završení) a za třetí jako vábení k procesu konkrescence jiné následující aktuální entity, která tu původní v tomto smyslu přesahuje (to zdůrazňuje termín anticipace). Specifická konkrescence dané aktuální události je tímto završena. Díky této završenosti však může fungovat jako datum vstupující do aktuálních světů následujících aktuálních událostí.

VI.

Poté, co jsme dokončili základní přehled aktivit konkrescence, však musíme doplnit několik poznámek. Dělení na fáze, kterým jsme se do této doby zabývali, totiž sugeruje představu, že jedna fáze jednoduše následuje po druhé a je od druhé snadno oddělitelná. To by však odporovalo Whiteheadovu vymezení povahy nastávání. Jak jsme uváděli v druhé sekci této kapitoly (citát s poznámkou 9), „existuje nastávání kontinuity, nikoliv však kontinuita nastávání“. Aktuální událost ve svém jedinečném procesu podle Whiteheada tedy není v aktualitě dělitelná, musí být uchopena jako celek (to právě na některých místech zdůrazňuje pojmem „epochová událost“ – srov. poznámku 1 této kapitoly). Pregnantně to Whitehead formuluje v následujícím citátu: „*Res vera* v její povaze konkrétního završení je dělitelná na prehenze, které se týkají její první časové poloviny, a na prehenze, které se týkají její druhé časové poloviny. Tato dělitelnost je tím, co konstituuje její extenzivitu. Toto týkání se časového a prostorového sub-regionu znamená, že datem dané prehenze je aktuální svět, který je objektivován perspektivou příslušnou danému sub-regionu. Prehenze však získává subjektivní formu a tato subjektivní forma je plně určena pouze integrací s konceptuálními

⁷⁷ Srov. Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 248.

prehenzemi náležejícími k mentálnímu pólu *res vera*. Konkrescence je ovládána subjektivním záměrem, který se esenciálně týká stvoření jako finálního superjektu. Tento subjektivní záměr je samotným tímto subjektem, určujícím svou vlastní sebe-tvorbu jako stvoření. Subjektivní záměr tedy tuto dělitelnost nesdílí. Pokud omezíme pozornost na prehenze týkající se dřívější části, jejich subjektivní formy vznikly z ničeho. Subjektivní záměr náležející celku je totiž nyní vyloučen. Evoluce subjektivní formy by se pak nemohla vztahovat k žádné aktualitě. Ontologický princip byl porušen. Něco se do světa sneslo odnikud. Shrnujícím tvrzením této diskuse je, že mentální pól určuje subjektivní formy a že je tento pól neoddělitelný od celkové *res vera*.⁷⁸

Z výše uvedeného vyplývá, že proces konkrescence je díky nedělitelnosti subjektivního záměru jakožto směru nastávání uzavřenou jednotkou, která je nahlédnutelná pouze skrze své završení. Pokud bychom posuzovali jednotlivé fáze nastávání aktuální události jako vymezené **před** a **po**, pojímali bychom vlastně tyto fáze jako již uzavřené dílčí aktuální události. Tím bychom však deformovali pojetí aktuálního záměru. Zbavili bychom ho jeho jedinečného směru. Neodlučitelnost jednotlivých fází jsme ostatně mohli nahlédnout v předchozím výkladu procesu konkrescence. Bylo například řečeno, že negativní prehenze v první responsivní fázi formují z multiplicity aktuální svět. Současně však bylo řečeno, že aktuální svět je nexus. Aby byl nexus pojímán jako nexus, je nezbytná přítomnost procesu transmutace z druhé doplňující fáze. Jako by negativní prehenze jaksi čekaly na transmutace a transmutace předbíhaly své vlastní ustavení. Jako by se vzájemně implikovaly. Whitehead tento rys aktivit aktuálních událostí nazývá „vzájemným cítěním pocitování“ [mutual sensitivity of feelings].

Proto si Whitehead může o procesu konkrescence dovolit říci: „Tento

⁷⁸ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 69.

genetický přechod z fáze do fáze není ve fyzikálním čase: vztah konkrescence k fyzikálnímu času vyjadřuje přesně opačný úhel pohledu. Může být zkrátka vyjádřen tak, že fyzikální čas vyjadřuje některé rysy vývoje [growth], *nikoliv* však vývoj rysů.⁷⁹ Proces konkrescence bychom pak označili právě za tento vývoj rysů.

Pokud však nemůžeme z pozice následující aktuální události nikdy plně proniknout do bezprostřednosti předcházející aktuální události, můžeme se ptát, jak na to celé Whitehead vlastně přišel, jakou má pro popis konkrescence vlastně evidenci. Zde bychom si mohli znovu připomenout jeho metodu deskriptivní generalizace, jejímž základním cílem je vynášet na světlo dříve nepostřehnuté fakty. Právě o to se popisem konkrescence snaží. Sám situaci svých popisů reflektuje takto: „Prehenze pojímaná geneticky se nikdy nemůže vymanit z nezdolné atomicity aktuální události, ke které náleží. Vydělování podřízených prehenzí ze završení – jak bylo výše popsáno – obsahuje hypotetický, propozicionální úhel pohledu. Faktem je završení jako celek. V tom, že vezmeme jistý komponent z data a jistý komponent ze subjektivní formy a pojímáme je na základě souhlasnosti jako formující podřízenou prehenzi, je určitá arbitrárnost. Ospravedlněním je, že takto můžeme analyzovat genetický proces. Pokud bychom nemohli podat žádnou takovou analýzu vývoje této podřízené prehenze, měli bychom nesprávnou analýzu završení.“⁸⁰

Na závěr je třeba připomenout, že ne každé aktuální události budou přístupné komplexnější prehenze druhé doplňující fáze. To bude záviset na tom, v jakých typech vyšších celků bude daná aktuální událost figurovat. Právě popisu těchto vyšších celků bude věnována třetí kapitola této části.

⁷⁹ Ibid., s. 283. Zajímavou analýzu tohoto momentu z hlediska teorie kvantové mechaniky předkládá Yutaka Tanaka. Srov. Tanaka, Yutaka, *The Individuality of a Quantum Event: Remarks on Whitehead's Epochal Theory of Time and Bohr's Framework of Complementarity*. In Eastman, Timothy E., Keeton, Hanks (Eds.), *Physics and Whitehead: Quantum, Process and Experience*. Albany, State University of New York Press, 2003, s. 164 – 179.

⁸⁰ Ibid., s. 235.

1.3. Společenství aktuálních entit

V předchozí kapitole jsme zkoumali proces konkrescence, nastávání aktuální entity. Viděli jsme, že sám tento proces nemá podle Whiteheada kontinuitu, neodehrává se ve fyzikálním čase. Je procesem odehrávajícím se mezi kulminacemi pulzů. Touto kulminací pak bylo završení aktuální entity. V této kapitole je pak třeba popsat aktuality, u kterých kontinuitu můžeme zaznamenat – aktuality, které budou vykazovat nikoliv pouze nastávání, ale přetrvávání [endurance]. Aktuality, pro něž platí fyzikální čas. Aktuality, které vykazují **určitý typ** stability. Jedná se o vyšší jednotné celky aktuálních událostí. Whitehead je nazývá nexy, speciálním případem nexu jsou pak společenství.

Bude-li tedy nastávání aktuální události procesem, na základě kterého se různé typy řádů ustavují, nexy a společenství budou kategorie, které řád exemplifikují. Jestliže se předcházející kapitola snažila popsat proces vedoucí ke kulminaci pulzu, současná kapitola bude mít za úkol osvětlit strukturu těchto kulminací do vyšších jednotných celků.

Nejobecnějším termínem pro označení takového vyšší celku je Whiteheadovi termín nexus. V *Dobrodružství idejí* jej definuje následujícím způsobem: „Termín nexus nepředpokládá nějaký specifický typ řádu ani nepředpokládá, kromě metafyzického závazku vzájemné imanence, jakýkoliv řád pronikající všemi jeho členy.“¹

Nexus je tedy nejvolnějším typem uspořádání. Metafyzický závazek vzájemné imanence [mutual immanence] lze dobře ilustrovat na již představeném procesu konkrescence. Každá nastávající událost vychází z

¹ Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 258–259.

určitého aktuálního světa a v tomto smyslu je v ní imanentní její minulost. Současně se však tato aktuální událost ve svém završení, jako anticipace, stává datem pro následující aktuální události jako součást jejich aktuálního světa. V tomto smyslu jí je pak imanentní i její budoucnost.²

Jednotlivé členy nexu však mezi sebou mohou vykazovat i specifická uspořádání. Tyto případy nexů pak Whitehead nazývá společenstvími [societies]. Společenství definuje s jemu vlastní matematickou přesností: „Nexus zakouší ‘společenský řád’, pokud (i) každá z obsažených aktuálních entit ve své určenosti ilustruje společný prvek formy a (ii) tento společný prvek formy v každém členu nexu vzniká díky podmínkám, které jsou na něj vloženy prehenzemi jiných členů nexu, a (iii) tyto prehenze vkládají tuto podmínku reprodukce díky tomu, že obsahují pozitivní prehenze této společné formy. Takový nexus je nazýván společenstvím a tato společná forma je definující charakteristikou tohoto společenství.“³

Společnou formou, o které Whitehead mluví, je vlastně komplexní věčný objekt. Tento komplexní věčný objekt je pak díky vzájemné imanenci (i nepřímé – viz poznámka 2 této kapitoly) děděn z jedné události do druhé. Dané společenství pak přetrvává tak dlouho, dokud se daný věčný objekt dostává do završení každé aktuální entity daného nexu. Přestane-li fungovat tato reprodukce, daná definující forma přestane plnit její roli a

² Pozornému čtenáři však neunikne, že vzájemná imanence byla definována pouze pro aktuální události vykazující vztahy minulosti a budoucnosti. Jak je to však s aktuálními událostmi, které jsou současné? Již dříve (poznámka 15 druhé kapitoly) bylo poznamenáno, že současné události se dějí ve vzájemné kauzální nezávislosti. Whitehead však v této souvislosti mluví i o nepřímé imanenci a formuluje ji takto: „Vzájemná nezávislost současných událostí striktně spočívá uvnitř sféry jejich teleologického sebe-tvoření. Tyto události vznikají ze stejné minulosti a jejich objektivní nesmrtnost působí v rámci společné budoucnosti. Nepřímo, skrze imanenci minulosti a imanenci budoucnosti, jsou tedy tyto události spojeny. Bezprostřední aktivita sebe-tvorby je však, co se týče současných událostí, oddělená a soukromá. Je zde tedy nepřímá vzájemná imanence současných událostí.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 252.

³ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 34.

daná společnost pak poklesává buď na úroveň nexu, nebo na úroveň méně komplexních společenství, na jejichž základě vznikala.

Pro adekvátní pochopení této Whiteheadovy myšlenky je třeba pamatovat na to, že společenství je společenstvím aktuálních událostí. V tomto smyslu by pak byla určitým společenstvím i historická dráha elektronu, velmi komplexním společenstvím by byl stůl, na kterém píše tuto práci, a extrémně komplexním společenstvím, sjednocujícím nesmírné množství dílčích sub-společenství, by byla i má osoba.

Whitehead sám udává velmi pěkný a vysoce komplexní příklad: „Život člověka je například dějinná dráha aktuálních událostí, které ve značné míře – jež bude důkladněji projednána později – dědí jedna z druhé. Řada událostí, která počíná prvním osvojením řeckého jazyka a obsahuje všechny tyto události až do ztráty jakékoli adekvátní znalosti tohoto jazyka, konstituuje společenství týkající se znalosti řeckého jazyka. Tento příklad byl záměrně zvolen kvůli svému vztahu k poněkud triviálnímu prvku řádu, totiž znalosti řeckého jazyka. Důležitějším rysem řádu by byl rys, díky němuž je člověk považován za stejnou přetrvávající osobu od narození do smrti.“⁴

V následujících pasážích se pokusíme poukázat na základní typy společenství a na vzájemné typy vztahů, které mohou mezi sebou různá společenství nabývat. Jelikož je však naším záměrem nahlédnout skrze Whiteheadovo pojmové schéma estetickou problematiku, a to především ve smyslu lidské estetické zkušenosti, bude pozornost směřována k představení společnosti lidské. Naznačeno bylo však i to, že jednotlivý člověk v tomto případě nebude pouze společenstvím, ale velmi komplexním společenstvím společenství [society of societies].

⁴ Ibid., s. 90.

I.

Whiteheadův příklad týkající se znalosti řeckého jazyka jako typu společenství poukazuje na další různé směry možných úvah. Prvním směrem se vydáme, pokud si uvědomíme, že aktuální události v rámci určitého společenství sdílejí určitý typ řádu, který prochází celým tímto společenstvím. Toto společenství pak tvoří nejtěsnější environment dané aktuální události. Tvoří bezprostřední pozadí jeho aktivit. Pokud však přepneme pozornost k určitému společenství jako celku, uvidíme, že i tento komplexnější celek má určité bezprostřední pozadí, environment. Výše popisovaná společnost „znalosti řeckého jazyka určitým člověkem“ se například může odehrávat jen v kontextu, širší společnosti, kterou bychom mohli nazvat „dějinným vývojem určitého člověka, který určitou dobu ovládal řečtinu“.

Zde ale proces odhalování pozad'ových či environmentálních společenství zdaleka nekončí. Život člověka přece také vyžaduje určitý typ prostředí, environmentu, ve kterém může žít. Například vzduch s určitým poměrem kyslíku, oxidu uhličitého a dusíku. Takový vzduch se však bude vyskytovat pouze na pozadí určitých typů chemických prvků a jejich vazeb. Tyto prvky s jejich vazebnými možnostmi však předpokládají určitou stavbu atomu.

Vývoj této myšlenky tak vlastně ilustruje vztah figury a pozadí. Figura se může vyjevit jen na určitém pozadí, toto pozadí se však může stát rovněž figurou, která disponuje širším pozadím, jež se však rovněž může stát za určitých okolností figurou... a pokračovat bychom mohli dále. Tak jako je figura právě touto figurou jen na základě právě tohoto pozadí, jsou určitá událost či dílčí společnost sebou samými jen v popředí určité širší environmentální společnosti.

Whiteheadovými vlastními slovy: „Žádné společenství však neexistuje v izolaci. Každé společenství musí být zkoumáno spolu s jeho pozadím širšího environmentu aktuálních entit, které rovněž přispívají svými objektivizacemi, kterým se musejí členy daného společenství přizpůsobovat. Vliv daného environmentu musí přinejmenším dovolovat soběstačnost daného společenství. Toto pozadí také musí úměrně své důležitosti přispívat obecnými rysy, které speciálnější rys daného společenství předpokládá pro své členy. To však znamená, že environment spolu s danou společností musí vytvářet rozsáhlejší společenství, z hlediska obecnějších rysů než těch, jež definují společenství, od kterého jsme začali. Dospěli jsme tedy k principu, že každé společenství vyžaduje sociální pozadí, kterého je součástí. Vzhledem ke každému danému společenství musí být svět aktuálních entit uchopen tak, že vytváří pozadí ve vrstvách sociálního řádu, přičemž definující charakteristika se stává stále širší a obecnější společně s rozšiřováním pozadí.“⁵

Tento citát nám tedy ukazuje jisté hierarchické uspořádání společenství aktuálních událostí. Aktuální události tvořící dějinný vývoj lidského jedince jsou jistě velice komplexním a specifickým společenstvím a jeho nejkomplexnější aktuální události pak disponují velmi komplexními a specifickými prehenzemi v doplňující fázi jejich konkrescence. Toto společenství se však zakládá na řadě širších společenství, která tak konstituují jednotlivé environmentální vrstvy společenství určitého člověka.

Nejširší možné společenství, které můžeme odhalit, pak Whitehead nazývá kosmickou epochou. „Úsloví ‘kosmická epocha’ je užíváno k označení nejširšího společenství aktuálních entit, jejichž bezprostřední relevance k nám samotným je vystopovatelná. Tato epocha je

⁵ Ibid., s. 90.

charakterizována elektronovými a protonovými aktuálními entitami a ještě spíše ultimátními aktuálními entitami, které mohou být matně rozeznány v kvantech energie.“⁶

Tato úvaha tedy zdůrazňuje různá patra řádu, jejichž aktuální události by vykazovaly aktivity různé komplexnosti. Čím širší společnost, tím menší relevanci by měla doplňující fáze konkrescence jejích aktuálních událostí. Různá patra řádu by pak například studovaly i jednotlivé vědy. Jiné patro by zkoumala fyzika, jiné chemie a ještě jiné pak biologie. Pokud však bylo řečeno, že každé společenství musí být zkoumáno na širším pozadí, můžeme se ptát, co je pozadím naší kosmické epochy jako nejširšího možného „společenství aktuálních entit, jejichž relevance k nám samotným je vystopovatelná“. Klíčem by mohla být právě relevance dané společnosti pro nás samotné. Pozadím naší kosmické epochy by pak bylo to, co pro nás již relevantní není, tedy neuspořádanost [disorder]. Díky absenci jednoty by ji však již nebylo možné vytáhnout do popředí. „Za těmito společenstvími je neuspořádanost, přičemž ‘neuspořádanost’ je relativním termínem vyjadřujícím nedostatek důležitosti, kterou vlastní definující charakteristika daných společenství za jejich vlastními hranicemi. Pokud se tato společenství rozpadají, neznámá to, že by jejich definující charakteristiky přestaly existovat; ale jejich pád do nevýznamnosti pro dané aktuální entity.“⁷

Limitním pozadím nejširšího řádu Whiteheadovi tedy bude neuspořádanost (jinými slovy chaos) ve smyslu irelevance pro vyskytující se aktuální události. Na této úrovni bychom pak mohli zkoumat fyzikální implikace Whiteheadova kosmologického schématu. To však není tématem naší práce. Přejdeme tedy ke zkoumání komplexnějších společenství.

⁶ Ibid., s. 91.

⁷ Ibid., s. 92.

II.

Z výše uvedeného je rovněž zřejmé, že společenství nemohou obsahovat pouze současné aktuální události. Musí obsahovat i události, které si předcházejí a které po sobě následují. Jinak by nemohla navzájem dědit svou definiční charakteristiku a nemohla by fungovat jako společenství. Je sice pravda, že mnohá společenství včetně společenství určitého člověka obsahují i současné události, nemohou je však obsahovat **jenom**. Společenství tedy přetrvávají. Následující Whiteheadova pasáž je v tomto ohledu velmi názorná: „Společenství jako takové však musí obsahovat předchůdce a následovníky. Jinými slovy, společenství musí vykazovat vlastní kvalitu přetrvávání. Všechny reálné aktuální věci, které přetrvávají, jsou společenstvími. Nejsou aktuálními entitami. Zaměňovat společenství s plně reálnými věcmi, které jsou aktuálními entitami, je chybou, která mařila evropskou metafyziku od časů Řeků. Společenství má základní rys, díky kterému je společenstvím, kterým je, a má rovněž nahodilé vlastnosti, které se proměňují se změnou okolností. Společenství jako úplná existence a jako udržující stejný metafyzický statut tedy zakouší historii vyjadřující měnící se reakce na měnící se okolnosti. Aktuální událost však žádnou takovou historii nemá. Nikdy se nemění. Pouze nastává a zaniká. Její zanikání je předpokladem její nové metafyzické funkce v kreativním vývoji univerza.“⁸

Jednotlivá společenství se pak budou výrazně odlišovat na základě jejich možností reakcí na jejich okolí. Společenství, jejichž aktuální události budou v doplňující fázi vykazovat pouze první jednodušší z fyzických záměrů, budou vykazovat velmi stabilní typ reakce na své okolí. Díky tomu pak budou mít relativně dlouhou dobu života, jako například určitá

⁸ Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 262.

skála. Současně však budou mít velmi limitované možnosti přizpůsobení se svému okolí. Společenství, jejichž aktuální události dovolují v doplňující fázi konkrescence výraznější změny subjektivního záměru, pak Whitehead nazývá živými společenstvími. „Ty aktivity v sebe-formaci aktuálních událostí, které, pokud jsou koordinovány, vytvářejí živá společenství, jsou středními mentálními úkony, které transformují iniciační fázi recepce do finální fáze anticipace. Pokud se mentální spontaneity události mezi sebou vzájemně neruší, ale jsou směřovány ke společnému cíli uvnitř měnících se okolností, je zde život. Esencí života je teleologické zavedení nového s určitými odpovídajícími cíli.“⁹

Za změnu těchto spontánních aktivit směrem k měnícím se okolnostem

⁹ Ibid., s. 266. Velmi pozoruhodným způsobem se Whitehead tématu živých společenství, i když ještě v poněkud jiném slovníku, věnuje i v poslední kapitole *Zkoumání o principech přírodního poznání*. Zde život nahlíží z hlediska rytmů a doslova tvrdí, že tam, kde je nějaký rytmus, je i nějaký život. Rytmus je pak definován následujícím způsobem: „Rytmus je tedy rozpoznatelný a do této míry je objektem. Je však více než objekt; je totiž objektem zformovaným z jiných objektů na pozadí základní změny. Rytmus obsahuje útvar a do této míry je sebe-identický. Žádný rytmus však nemůže být pouhým útvarem; rytmická kvalita totiž stejně závisí na rozdílech při projevení útvaru. Esencí rytmu je fúze stejnosti a novosti; takže celek nikdy neztrácí základní jednotu útvaru, zatímco části vykazují kontrast vznikající z novosti detailů. Pouhé opakování zabíjí rytmus stejně jistě jako pouhé zmatení diferencí. Krystal postrádá rytmus kvůli přebytku útvaru, zatímco mlha je nerytmická, protože vykazuje beztvare zmatení detailů. Existuje rovněž gradace rytmů. Na dílčích rytmech jsou vybudovány dokonalejší rytmy.“ Srov. Whitehead, Alfred North, *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*. Cambridge, Cambridge University Press, 1919, s. 198. Útvar zmiňovaný ve výše uvedeném citátu by byl slovníkem Whiteheadovy metafyziky komplexním věčným objektem; celý rytmus bychom pak mohli považovat za typ společenství, které si uchovává definiční charakteristiku (útvary), přitom však neustále odkrývá nové. To, jak přesně si tento citát odpovídá s citátem z *Dobrodružství idejí*, který jsme uvedli v textu, je o to pozoruhodnější, že v době, kdy Whitehead tuto pasáž o rytmu psal, ještě ani zdaleka nerozvinul své pojetí konkrescence či nastávání. V poznámkách k druhému vydání *Enquiry* z roku 1925 sám přiznává, že se v tomto dile příliš soustřeďoval na problematiku extenze a opominul problematiku procesu. Tento text rovněž neměl ambice metafyzické teorie a sám Whitehead v jeho úvodu tvrdí, že se nebude zabývat problematikou hodnot či zhodnocování, tedy tématem klíčovým pro jeho metafyzické texty. Větší pozornost jsem problematice rytmu věnoval v: Kaplický, Martin, *O estetických motivech ve filosofickém dile A. N. Whiteheada*. Praha, Filozofická fakulta UK, 2005. Podrobné předvedení myšlenek Whiteheadovy filosofie přírody, do které spadá i *Enquiry*, a poukázání na jejich vztah k Einsteinově speciální a obecné teorii relativity můžeme v češtině najít v: Andrlé, Michal, *Whiteheadova filosofie přírody (se zvláštním zřetelem k „londýnskému“ období)*, Červený Kostelec, Nakladatelství Pavel Mervart, v tisku.

bychom pak s Whiteheadem mohli považovat i otočení květiny za sluncem. Rozdíl mezi živými rostlinnými společenstvími a vyššími živými živočišnými společenstvími pak Whitehead vidí především v uspořádání jejich sub-společenství. Zatímco u většiny vyšších živočichů najdeme jedno centrální vysoce komplexní společenství, které kontroluje ostatní sub-společenství (a jehož komplexitu tyto sub-společnosti rovněž umožňují), na úrovni rostlinných společností většinou žádné takové centrum nerozeznáváme. V zajímavém přirovnání Whitehead přirovnává živočišná společenství k demokracii a společenství vyšších živočichů k feudální společnosti s jedním vladařem. Skrze pojem rytmu (poznámka 9 této kapitoly) bychom pak mohli říci, že právě tento vladař vykazuje komplexnější rytmus na základě rytmů svých sub-společenství.

Další stupeň ve zvýšení komplexnosti pak Whitehead rozpoznává u člověku. „Pokud přejdeme ke člověku, zdá se, že příroda prolamuje další ze svých hranic... Hlavním faktorem lidské mentality se stává konceptuální zavedení nerealizované možnosti. Tímto způsobem je uvedena neuvěřitelná novost, někdy blahořečená, někdy zatracovaná a někdy doslova patentovaná nebo chráněná autorským právem. Definicí lidstva je, že v tomto druhu živočichů byla jejich centrální aktivita rozvinuta na straně jejich vztahu k novému.“¹⁰

Právě toto rapidní zvýšení relevance nového je umožněno komplexními propozicionálními a komparativními pocíťováními, jejichž popisu jsme se věnovali v páté sekci předchozí kapitoly. Tento důraz na nové (aniž by byla ztracena kontinuita se starým) je Whiteheadovi základem lidské tendence o porozumění sobě samému ve svém světě. Jedním ze způsobů tohoto porozumění by pak byl i estetický prožitek.

¹⁰ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 36.

Předtím, než přejdeme k estetickému rozvinutí předvedených úvah, však musíme zmínit ještě Whiteheadovo pojetí percepce. To je totiž způsob, jakým si je člověk vědom vztahů ke svému okolí (či jak si je sám konstituuje). I percepční možnosti se pak budou lišit podle complexity různých společenství.

III.

Whitehead rozlišuje dva základní percepční mody. První z nich se zakládá především na aktivitách responsivní fáze a fyzických účelech a Whitehead jej nazývá kauzální působností [causal efficacy]. Tento percepční modus se pak týká percepce bezprostřední minulosti a bezprostřední budoucnosti. Jedná se tedy o přímé vnímání časového sledu. Díky tomu, že je však v procesu konceptuálního zhodnocování překryt a integrován do komplexnějších typů prehenzí, vnímáme v rámci vědomé percepce jeho data pouze jako neurčitě pociťovaný vliv minulosti a budoucnosti na naše bezprostřední aktivity. Právě tento fakt podle Whiteheada vedl k tomu, že byl tento percepční modus v rámci dějin filosofie často opomíjen.

Druhý percepční modus se zakládá především na pokročilejších transmutačních prehenzích. Whitehead jej nazývá prezentující bezprostředností [presentational immediacy]. Tento modus nám náš aktuální svět předkládá jako kvalifikovaný určitými komplexními věčnými objekty. Mnohost různých aktuálních událostí je tak sjednocena do vztahů různých společenství a nexů v jednom společném prostorovém kontinuu. Základem všech těchto vztahů je pak perspektiva našeho vlastního těla.

Data těchto základních modů však do vědomé lidské percepce nevstupují odděleně, ale již ve vzájemné „souhře“. Proces této souhry Whitehead

nazývá symbolickou referencí [symbolic reference]. „Tato symbolická reference je v lidské zkušenosti natolik obvyklá, že abychom rozlišili tyto dva mody, je třeba velké pozornosti. Abychom našli zřejmé příklady čistého modu kauzální působnosti, musíme najít podporu u vnitřních orgánů a paměti; a abychom našli příklady čistého modu prezentující bezprostřednosti, musíme najít podporu u takzvaných ‘klamných percepceí’. Například obraz šedivého kamene viděný v zrcadle ilustruje prostor za zrcadlem; vizuální klamy vznikající z nějakého blouznění nebo nějakého imaginativního vzrušení ilustrují okolní prostorovou oblast; analogicky vidění dvojmo kvůli špatnému přizpůsobení očí; pohled v noci na hvězdy a mlhoviny a Mléčnou dráhu ilustrují vágní oblasti současného nebe; pocity v amputované noze ilustrují prostor za aktuálním tělem; tělesná bolest odkazující k nějaké části, která není příčinou potíží, ilustruje oblast bolesti, nikoliv však oblast způsobující bolest. Toto vše jsou velmi dobré příklady čistého modu prezentující bezprostřednosti.“¹¹

Symbolická reference je tedy vlastně interpretační složka lidské zkušenosti. Data společně s jejich subjektivními formami odvozená z jednoho modu zkušenosti daného společenství (v našem případě určitého člověka) jsou integrována s daty a subjektivními formami odvozenými z jiného modu zkušenosti tohoto společenství. To, co vidíme, slyšíme nebo jinak zakoušíme, nejsou pouhé obrazy, zvuky nebo jiné čisté vjemy v určitém prostoru. Vidíme tento stůl díky našim očím a slyšíme konkrétní zvuky skrze naše uši. Vidíme věci, které přetrvávají a mají vztah k vývoji našeho vlastního organismu. Díky fúzi „pouhých“ obrazů v modu prezentující bezprostřednosti s naší bezprostřední minulostí přecházejí skrze přítomnost do naší bezprostřední budoucnosti. Nevidíme šedivý kámen v prostoru za zrcadlem, ale na parapetu, který je před ním a který společně s kamenem zrcadlo odráží. Jestliže je zkušenost v modu

¹¹ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 122.

kauzální působnosti stále přítomná, nabitá emocemi, ale sama o sobě vágní, je zkušenost v modu prezentující bezprostřednosti barvitá, dobře ohraničená, ale sama o sobě vyprázdňená.

Současně je zřejmé, že prezentující bezprostřednost a především pak symbolická reference hraje významnější roli pouze u komplexnějších typů společenství, jejichž aktuální události nemají zanedbatelnou doplňující fázi konkrescence. Za běžnou lidskou percepci vděčíme symbolické referenci. Whitehead ji definuje takto: „Lidská mysl pracuje symbolicky, když některé složky jejího prožitku vyvolávají uvědomění, přesvědčení, emoce a využití, které berou v úvahu jiné složky tohoto prožitku. První okruh složek jsou ‘symboly’, druhý pak tvoří ‘význam’ symbolů. Organické fungování, při němž dochází k přechodu od symbolu k významu, nazveme ‘symbolickou referencí’.“¹²

Pokud si oživíme deskripce z páté sekce druhé kapitoly, ukáže se, že symbolická reference by byla případem komparativních pocitování. Průnik dvou výše popsaných percepčních modů je pak fundamentálním typem symbolické reference v rámci lidské zkušenosti. Důležité rovněž je, že žádné složky lidské zkušenosti nehrají pouze a navždy roli symbolů a jiné zas pouze roli významů. Jednotlivé role jsou určeny pouze v procesu konkrescence. Whitehead však rovněž upozorňuje, že běžnější symbolická reference směřuje od komplexnějších prvků zkušenosti jako symbolů k méně komplexním jako významům. V tomto případě tedy od prezentující bezprostřednosti ke kauzální působnosti.

Člověk však disponuje i komplexnějšími typy symbolické reference. Klíčovou roli pak bude hrát jazyk. Jako uměle vytvořený symbolismus vycházející obvykle od slov jako symbolů k určitým nexům,

¹² Whitehead, Alfred North, *Symbolismus, jeho význam a účín*. Praha, Panglos, 1998, s. 13 (přeložil Vlastimil Zuska).

společenstvím či propozicím jako významům. I u tohoto typu symbolismu se však můžeme setkat rovněž s obráceným postupem symbolické reference. „Jazyk rovněž ilustruje doktrínu, že v rámci dvojice náležitě vztažených druhů věcí záleží na konstituci percepčního subjektu, co se týče určení, který z nich vystupuje jako ‘symbol’ a který jako ‘význam’. Slovo les může sugerovat vzpomínky na les; stejně však pohled na les nebo vzpomínky na les mohou sugerovat slovo ‘les’. Někdy jsme sužováni tím, že bezprostřední zkušenost nevyvolala slovo, které jsme chtěli.“¹³

IV.

V této části práce jsme se tedy pokusili projít hlavními motivy Whiteheadova systému spekulativní filosofie. Výchozím materiálem byla Whiteheadova kategorie ultimátního, tedy kreativita směřující od multiplicity k jedinečnosti s opětovným návratem tohoto jedinečného celku zpět do multiplicity. V druhé kapitole jsme se pokusili osvětlit hlavní momenty procesu nastávání aktuální události, tedy jedinečného. Ukázalo se, že se tato aktuální událost ve svém završení stává členem multiplicity pro nastávání dalších aktuálních entit, tedy dalších jedinečností.

V třetí kapitole jsme proces nastávání odlišili od procesu přetrvávání a poukázali na to, že proces přetrvávání se nemůže týkat aktuálních entit, ačkoliv na jejich aktivitách spočívá, ale týká se až kategorií vyšší komplexnosti, tedy nexů a především společností. Tím jsme došli k úvaze, za jakých podmínek může řada aktuálních událostí vykazovat identitu, tedy určitou stálost. Poukázáno bylo na to, že stálost je ve Whiteheadově systému myslitelná pouze na pozadí změny. Žádné dvě

¹³ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 182.

aktuální události nejsou totožné.

Zmíněný výklad si však ani zdaleka nečiní nárok na úplnost. Daný výklad je vlastně určitým řezem Whiteheadovou spekulativní filosofií, a to řezem vycházejícím z analýzy jeho kategorie ultimátního a směřujícím k zaznamenání estetických motivů (ať už explicitně rozvinutých či nerozvinutých) v jeho díle. O to se pokusíme v následující části.

Část druhá – estetická

Část druhá

Whiteheadovy knihy vlastně tvoří určitá patra či perspektivy výkladu. Whitehead málokdy opakuje výklad, který již předložil v předcházejícím díle. Pokud tak náhodou učiní,¹ zasazuje tento motiv do dalších souvislostí. Knihy *Proces a realita*, *Dobrodružství idejí* a *Mody myšlení* je možné pokládat za jakousi osu jeho filosofie, která předkládá základní filosofické, či dokonce kosmologické schéma. Ostatní knihy jeho metafyzického období pak můžeme pojímat jako perspektivní nahlédnutí určité oblasti optikou jeho obecně filosofického schématu. Ve *Vědě a moderním světě* je hlavním předmětem zájmu filosofie vědy, v *Náboženství ve vývoji* je to vývoj a podstata náboženské zkušenosti, v knize *Symbolismus, jeho význam a účín* pojetí percepce jako elementárního typu symbolismu a ve *Funkci rozumu* pak definice, evoluce a funkce aktivit, které nazýváme rozumem.

Knihu, ve které by Whitehead skrze své konceptuální schéma rozvíjel problematiku estetického pole, bychom však hledali marně. Nejrozsáhlejšími souvislými pasážemi věnovanými estetickým tématům jsou dvě kratší, ale myšlenkově zhuštěné kapitoly z *Dobrodružství idejí*, nazvané Krása a Krása a pravda. Jak jsme již viděli v první části této práce, estetické motivy jsou rovněž zakomponovány do samotného jádra Whiteheadovy metafyziky. Vymezení povahy estetického se však Whitehead soustavně nevěnuje.

¹ Například v pasáži o vibracích jako bazální exemplifikaci estetického prožitku, kterou můžeme najít jak v *Náboženství ve vývoji*, tak v *Procesu a realitě*, nebo v definici povahy společenství, která je použita v *Procesu a realitě* i v *Dobrodružství idejí*.

V této část práce se pokusíme takové vymezení naznačit. Je však třeba přiznat, že v této snaze rozhodně nebudeme první. Nejvlivnějším podnikem tohoto typu je pravděpodobně kniha významného whiteheadovského badatele Donalda W. Sherburna *Whiteheadovské estetično*.²

V první kapitole této části se tedy pokusíme představit hlavní Sherburnovy teze a ukázat, že některé z nich jsou zajímavé a whiteheadovsky oprávněné, jiné však velmi sporné. Pokusíme se ukázat, že hlavním problémem Sherburnovy interpretace je poněkud statické pojetí teorie exprese, které pak deformuje jinak zajímavě rozvinutý motiv ontologické charakteristiky uměleckého díla jako whiteheadovské propozice. To podle mého názoru vede i k podceňování mimouměleckého estetična ve prospěch umění. V závěru první kapitoly této části se pokusíme předvést whiteheadovskou teorii exprese, která k takovému podceňování nevede.

V druhé kapitole této části, která bude kapitolou závěrečnou, předvedeme přímou reakci na podobné podceňování mimoumělecké estetiky (s důrazem na estetiku přírody) od Allena Carlsona, který je patrně nejvlivnějším představitelem současné environmentální estetiky. Pokusíme se však ukázat, že jeho teorie vymaňuje estetiku přírody z područí teorie umění jen za cenu nového područí, područí přírodních věd. Zde se v následné interpretaci opět pokusíme využít whiteheadovského pojmového aparátu k předvedení takového pojetí estetična, které nebude redukováno ani na umění, ani na vědu.

² Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961.

2.1. Donald W. Sherburne a Whiteheadova estetika

2.1.1. Základní obrysy Sherburnovy interpretace

Donald W. Sherburne ve své estetické teorii inspirované Whiteheadovým metafyzickým systémem vychází z velmi zajímavého vhledu, že umělecké dílo bude mít povahu whiteheadovské propozice. Nebude od věci si tedy připomenout Whiteheadovu definici propozice, kterou jsme uváděli v druhé kapitole první části. „Propozice je jednota určitých aktuálních entit v jejich potencialitě pro formování nexu, mající své potenciální vztahy částečně určené určitými věčnými objekty, které mají jednotu jednoho komplexního věčného objektu. Obsažené aktuální entity jsou nazývány ‘logickými subjekty’, komplexní věčný objekt je predikát.“³ Tato definice uměleckého díla pak Sherburnovi v jeho estetické teorii umožňuje vyhnout se letitému estetickému problému ztotožňování uměleckého díla s hmotným objektem či na druhé straně s individuálními psychickými procesy jednotlivých vnímatelů. Propozice není ani přetrvávajícím hmotným objektem, ani jednotlivými prehenzemi. Je potencialitou pro realizaci kontrastu, vábením pocíťování.

I.

Tento Sherburnův vhléd má podle mého názoru kapacitu pro zajímavé rozpracování whiteheadovsky motivované estetické teorie. Nejprve se tedy pokusím naznačit Sherburnem přehlédnuté možnosti tohoto

³ Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York, The Free Press, 1978, s. 24.

vhledu a poté představím jeho vlastní řešení a pokusím se poukázat na jeho hlavní problémy.

Podle mého názoru se přímo nabízí nahlédnutí povahy estetického prožitku ve smyslu komplexního vědomého propozicionálního pocíťování.⁴ Je-li propozice potencialitou, nabývá své aktuality až v rámci zapojení do určitých aktuálních událostí. Whitehead rovněž ve výše znovu-citované pasáži uvádí, že logické subjekty mají své potenciální vztahy pouze částečně určené příslušným predikátem. Plného určení propozice se může dosáhnout až v rámci zapojení do zkušenosti. V rámci tohoto zapojení jsou pak dané logické subjekty zbavovány svých původních forem, „zřektivňovány“, a současně formovány logickým predikátem do nové podoby. V této nové integraci pak podléhají změnám skrze eliminaci jak příslušné logické subjekty, tak příslušný logický predikát. V tomto procesu by se do popředí dostávaly dříve přehlédnuté rysy určitých celků aktuálních událostí, původních logických subjektů, které by byly tímto způsobem transformovány do podoby nového objektu, jež bychom mohli označit za objekt estetický.

Celý tento proces by pak nemohl být vyčerpán aktivitou jedné aktuální události v rámci vědomé zkušenosti člověka. Pokud by tomu tak bylo, estetický prožitek by nemohl vykazovat kontinuitu. Kontinuita je totiž záležitostí vyšších celků aktualit (společenství, nexus), nikoliv jednotlivé aktuální entity. Kontinuita estetického prožitku a souběžné konstituce estetického objektu by byla umožněna děděním již dosažených pater konstituce estetického objektu skrze prehenze první responsivní fáze a jeho další formování v doplňujících fázích daných

⁴ Zde je důležité připomenout, že nejjednodušší propozicionální pocíťování ve Whiteheadově schématu ještě neobsahuje vědomí, to vzniká až na základě komparativních pocíťování. Vědomé propozicionální pocíťování by pak tedy bylo komplexnějším komparativním pocíťováním vyššího řádu.

aktuálních událostí. Subjektivní záměr daných aktuálních událostí by pak přecházel z jedné aktuální události na druhou a směřoval by ke konstituci specifického data (estetického objektu) konstituovaného v rámci prehenzí s maximálním zvýšením relevance jak kvalitativního útvaru, tak útvaru intenzit jejich subjektivních forem. Toto přecházení subjektivního záměru z jedné aktuální události na druhou a jeho postupné kreativní rozvíjení je umožněno tím, že konstituce estetického objektu je „nesena“ sub-společenstvím, které je v rámci daného komplexního společenství, jímž je celý člověk, dominantní a obsahuje ve svých subjektivních formách vědomí. Pokud si připomeneme charakteristiku vědomí, které jsme se věnovali v závěru páté sekce druhé kapitoly první části, vybaví se nám především dva aspekty vědomí. Za první vědomí vzniká v takových pocíťováních, ve kterých je potřeba volby (odstavec za poznámkou 72), a za druhé vědomí obsahuje prvek vzpomínky (text u poznámky 74). Dědění a současné rozvíjení subjektivního záměru v rámci estetického prožitku by bylo umožněno právě těmito dvěma aspekty vědomí.

V rámci konstituce estetického objektu by pak byla zdůrazněna aktivita doplňující fáze daných aktuálních entit v rámci děděného subjektivního záměru, jehož cílem by bylo maximální zvýšení kvalitativního útvaru a útvaru intenzit v subjektivních formách daných aktuálních událostí, doprovázené finální konstitucí estetického objektu.

Do této doby dominující rytmy daného společenství (zkušenosti určitého člověka) by pak ustupovaly do pozadí a do popředí by vystupoval nový rytmus konstituce estetického objektu. Tím by byl umožněn vznik nových kontrastů na pozadí identity. Princip kontrastu v rámci identity, tak jak byl popsán na začátku podsekce věnované doplňující fázi konkrescence v druhé kapitole první části, by vystupoval do vědomého popředí a jeho intenzita by vzrůstala.

Pokud bychom si připomněli Whiteheadův příklad společenství „znalosti řeckého jazyka určitým člověkem“, který jsme uváděli na začátku první sekce třetí kapitoly v první části, mohli bychom analogicky mluvit i o společenství aktuálních událostí sdílejícím subjektivní záměr konstituce estetického objektu. Toto společenství by pak v závislosti na finální intenzitě subjektivních forem mohlo získávat různě dlouhou životnost. Po výsledné kulminaci a následném zvýšení relevance jiných faktorů zkušenosti než propozicionálně estetických by ztrácelo na relevanci a zapadalo do pozadí, do latence. V jiných situacích by se však jeho základní povaha mohla vracet s novou intenzitou a ve smyslu propozice nově „lákat nová pociťování“. Stejně jako znalost řečtiny, která by s nejvyšší intenzitou vystupovala jen v určitých momentech lidského života.

Je zřejmé, že estetický objekt a estetický prožitek by nebyly jen výsadou umění, ale mohli, či dokonce museli bychom rozpoznávat i estetické propozicionální prožitky odvozené z jiných oblastí lidské zkušenosti. Whiteheadův všepromokávající „estetický“ princip kontrastu v rámci identity by v tomto typu prožitku získával na intenzitě.

II.

Sherburne si však tohoto motivu nevšímá a vydává se jiným směrem. Ve své estetické teorii se plně zabývá problematikou umění a mimoumělecké problematice se věnuje jen sekundárně. Jak již bylo řečeno, umělecké dílo identifikuje s whiteheadovskou propozicí. Propozici nezkoumá ve vztahu k recipientovu zapojení propozicionálních pociťování, tak jak jsme se o to výše pokusili my, ale jako autorův vhled či jako croceovskou intuici-expresi.

Umělecké dílo by pak bylo určitým typem sdělení. Aby však mohlo jako určitý typ sdělení fungovat, musí být nějakým způsobem objektivizováno. Objektivizací by pak byly podle Sherburna v případě performativních umění jednotlivá provedení dané skladby, tance či divadelní hry, v případě neperformativních umění pak jednotlivé hmotné kontinuanty. Umělecké dílo by však podle Sherburna nebylo ani performancí, ani hmotným objektem, ale propozicí. V tomto dílčím tvrzení by se Sherburne shodoval s pojetím, které jsme naznačili v první sekci této kapitoly.

Tento motiv Sherburne obhájí i vztahem své teorie k slavnému článku Edwarda Bullougha „*Psychická distance*“ jako faktor v umění a estetický princip. Tento vztah formuluje takto: „Ukázal jsem, že mezi vražednou scénou z *Julia Caesara* a napadením nožem v Chicagu je rozdíl. Konkrétní zkušenost sledování hry je případem prehenze propozice. Víme, že nejsme svědky vraždy. Víme, že ve skutečnosti sledujeme skupinu mužů, kteří se probodávají gumovými dýkami; to je to, co se ve skutečnosti děje před našima očima. Tato znalost utváří Distanci.“⁵

Sherburne tedy zdůrazňuje předchůdnou znalost fiktivnosti uměleckého díla jako zásadní předpoklad Bulloughovy psychické distance. Zdá se, že právě prozkoumání tohoto předpokladu nám pomůže odhalit příčinu největších slabin Sherburnovy estetiky. Bullough sám totiž vztah fiktivnosti a distance popisuje v právě opačném směru: „Ale »předpoklad«, na kterém je imaginativní emocionální reakce založena, není nutně podmínkou, ale často důsledkem distance; takže převrácení obvykle uváděného důvodu by pak bylo pravdivé: totiž že distance změnou našeho vztahu k postavám je podává jako zdánlivě fiktivní, nikoliv že fiktivnost postav

⁵ Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961, s. 111.

mění naše pocity vůči nim. Je samozřejmě nutno připustit, že skutečná a uznaná nereálnost dramatického jednání efekt distance posiluje... Důkazem zdánlivého paradoxu, že je to distance, která primárně dává dramatickému jednání zdání nereálnosti, a ne *vice versa*, je zjištění, že se to samé odfiltrování našich pocitů a stejně zdánlivá »nereálnost« skutečných lidí a věcí objeví, když se nás občas, náhlou změnou vnitřní perspektivy zmocní pocit, že »celý svět je divadlo«.⁶

Bulloughovy závěry jsou tedy přímým protikladem Sherburnova přístupu. Zdá se však, že se shodují s interpretací, kterou jsme se pokusili představit v první sekci této kapitoly. Sherburne zjevně vychází z předpokladu, že umění je jazykem. Jazyk pak chápe pouze v jeho funkci komunikace s druhými (v druhé části této kapitoly představíme Whiteheadovo vlastní pojetí jazyka, ve kterém zdůrazňuje i druhou funkci jazyka – jako komunikace člověka se sebou samotným). Propozice by pak byla určitým typem sdělení, které je však recipientovi přístupné pouze skrze jeho externalizaci v jeho různých objektivizacích.

Následným Sherburnovým krokem je identifikace uměleckého díla s propozicí ve smyslu sdělení umělce směrem k recipientovi. Estetický prožitek pak Sherburne definuje jako rekonstrukci propozice z jeho objektivizace. Jeho vlastními slovy: „Umělecké dílo je objektem zamýšleným jeho tvůrcem, aby skrze svůj propozicionální charakter sloužilo jako vábnička, která bude určovat subjektivní záměr svých prehenzí. Tímto subjektivním záměrem se stává: znovu-vytvoření

⁶ Bullough, Edward, „Psychická distance“ jako faktor v umění a estetický princip. *Estetika*, Vol. 32, No. 1, 1995, s. 13 (přeložil Zdeněk Bohm) a Bullough, Edward, „Psychical distance“ as Factor in Art and Aesthetic Principle. *The British Journal of Psychology*, Vol. 5, 1912, s. 92. V citované pasáži jsem použil český překlad Zdeňka Bohma, jen jsem v první větě za středníkem změnil jeho „takže obvykle uváděné převrácení důvodu by pak bylo pravdivé“ na „takže převrácení obvykle uváděného důvodu by pak bylo pravdivé“, protože dle mého názoru lépe vyhovuje anglickému originálu. Klasické uvozovky, vyskytující se v citované pasáži, jsem pro přehlednost změnil na ležaté.

propozice, v rámci procesu sebetvorby dané konkrescentní zkušenosti, která je objektivizována v prehendované performanci. Estetická zkušenost je tedy zkušeností estetického znovu-tvoření.“⁷ Toto znovu-vytvoření pak bude estetickým prožitkem daného uměleckého díla (a v Sherburnově pojetí i estetického objektu) jen do té míry, do jaké se podaří adekvátně rekonstruovat již plně určenou propozici.⁸

Právě tento důraz na již předchůdnou danost propozice a definice estetického prožitku jako znovu-vytvoření této propozice Sherburna vede k vyloučení prožitku přírodní krásy z oblasti estetického prožitku. Příroda podle Sherburna nemá propozicionální charakter, je „pouhou“ aktualitou, není zde nic, co by mohlo být znovu-vytvořeno: „... krátce zvážím otázku přírodní krásy. Jistě můžeme přijmout, že závoje, západy slunce a automobily mohou být krásné... Je však naše zkušenost západu slunce estetická? Estetická zkušenost je zkušenost esteticky re-kreativní a esteticky re-kreativní zkušenost nesmí být směřována s pasivní zkušeností krásy.“⁹

Sherburna tedy jeho rozvinutí velmi zajímavé teze o propozicionálním charakteru estetického pole zavedlo do velmi sporné estetické teorie. Aktivní estetický prožitek by se v jeho pojetí mohl týkat pouze uměleckých děl, zatímco mimoumělecké estetično by mohlo být pouze případem pasivní zkušenosti krásy. Estetická zkušenost s přírodními objekty by nebyla propozicionální, nevnášela by nové faktory do zkušenosti.

⁷ Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961, s. 118.

⁸ V interpretaci, kterou jsme podali v první sekci, jsme však ukázali, že whiteheadovská propozice v rámci propozicionálních pocitování plně určena není, že tvoří pouze určitou kostru, která připouští eliminaci a změny jak na straně logického subjektu, tak na straně logického predikátu.

⁹ Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961, s. 157–158.

Pokud by se však Sherburne nechal vést Whiteheadovou definicí krásy jako „... vzájemné adaptace různých prvků zkušenosti“,¹⁰ kterou sám uvádí, musel by svou teorii korigovat. Krása jako adaptace různých faktorů zkušenosti by rozhodně nebyla pasivní. Vyšší formy krásy jsou totiž Whiteheadem vymezeny tak, že uvádějí nové kontrasty v rámci objektivních dat. Toto zavedení nových kontrastů bude umožněno tím, že subjektivní formy prehenzí dané aktuální události budou vykazovat nové pořadací mechanismy jak v rámci kvalitativního útvaru, tak v rámci útvaru intenzit. Whiteheadovými slovy: „... zdokonalení Krásy je definováno jako zdokonalení Harmonie; a zdokonalení Harmonie je definováno skrze zdokonalení subjektivních forem. Zdokonalení subjektivních forem je pak definováno skrze ‘Sílu’. V tomto smyslu má síla dva faktory, totiž mnohost detailů v efektivním kontrastu, což je Mohutnost, a Vlastní intenzitu, která je poměrnou velikostí bez reference ke kvalitativní mnohosti. Maximum vlastní intenzity je však nakonec závislé na mohutnosti.“¹¹ Realizace vyšších stupňů krásy v aktuální události prožitku tak bude vyžadovat reorganizaci kvalitativního útvaru směrem ke zvětšení mohutnosti a současně i útvaru intenzit směrem ke zvětšení vlastní intenzity. Změna v subjektivních formách jednotlivých prehenzí ale předpokládá razantní změnu subjektivního záměru. Abychom však mohli výrazněji měnit již realizované, to, co bylo, musíme je postavit do kontrastu s tím, co ještě není, ale být by mohlo – s propozicí. Ukazuje se tedy, že realizace vyšších stupňů krásy ve Whiteheadově systému vyžaduje zapojení propozic. Whiteheadovské pojetí krásy tak ani zdaleka není pasivní zkušeností. Ve Whiteheadově filosofickém schématu Sherburnovo stanovisko oporu nenachází.

¹⁰ Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 324.

¹¹ *Ibid.*, s. 325.

Svým omezením propozic, a tedy i estetického prožitku, na sféru umění Sherburne rovněž neadekvátně omezil rozsah estetického pole pouze na oblast umění a svým statickým pojetím krásy ji značně deformoval a *de facto* vyloučil z oblasti estetiky. Příčinou těchto problémů je pravděpodobně naroubování Whiteheadova metafyzického rozvrhu na estetickou koncepci Benedetto Croceho a jeho pojetí umělecké exprese a její následné externalizace. Vliv teorie exprese Benedetto Croceho na vlastní estetickou teorii ostatně sám Sherburne explicitně přiznává.¹²

V následující podkapitole se pokusím shrnout základní problémy teorie exprese v oblasti umění a naznačit Whiteheadovo vlastní pojetí exprese z *Modů myšlení*, které Sherburne nevyužil.

2.1.2. Whitehead a teorie exprese

I.

Teorie exprese byla společně s teorií nápodoby pravděpodobně historicky nejvlivnější estetickou teorií. V jisté interpretaci se dokonce teorie exprese může jevit jako určitá rekonstrukce teorie nápodoby.¹³ Zatímco klasická teorie nápodoby hledala svůj zdroj v realitě, která je subjektu vnější, teorie exprese rozšiřuje tento zdroj i na nápodobu reality uvnitř subjektu. Obě tyto teorie pak následně od počátku dvacátého století dodnes procházejí masivní kritikou. Od počátku minulého století můžeme mluvit i o tom, že ztrácejí svou dominantní roli pro vymezení pole umění a oblasti estetična. Dá se dokonce i říci,

¹² Srov. Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961, s. 170–180, podkapitola nazvaná Croce.

¹³ Srov. Mothersill, Mary, *Beauty Restored*. Oxford, Clarendon Press, 1986. Jako rekonstruovaná verze teorie nápodoby je však teorie exprese chápána i Arthurem Dantem. Srov. například Danto, Arthur C., Konec umění. *Estetika*, Vol. 35, No. 1, s. 11–15 (přeložil Tomáš Hříbek).

tak jak to činí Ronald W. Hepburn, že teorie exprese byla „posledním široce přijímaným, sjednoceným estetickým systémem“.¹⁴

Zde je nutné poznamenat, že v estetických zkoumáních a především v analýzách umění bylo k pojmu exprese přistupováno přinejmenším dvěma základními způsoby, které se od sebe vzájemně liší. Za prvé byl zkoumán akt exprese jako určitý typ autorova sdělení. Exprese v tomto významu znamená určitý výkon autora, vyjádření původně vnitřní zkušenosti a její následné převedení do relativně trvanlivého média. V druhém významu je exprese nebo přesněji expresivita chápána jako určitý rys, případně vlastnost objektu. Neptáme se na to, co autor svým dílem vyjádřil či chtěl vyjádřit, ale na to, co vyjadřuje objekt (umělecké dílo) samotný. Klíčovou otázkou tohoto pojetí pojmu exprese bude, proč a na jakých základech daný objekt vyjadřuje tu kterou emoci či vlastnost. Obecně můžeme říci, že první pojetí exprese je v průběhu dvacátého století kritizováno a opouštěno, zatímco pojetí druhé se v oblasti estetiky a filosofie umění stále těší značnému zájmu.

Jedním z důvodů opouštění analýz pojmu exprese jako aktu je fakt, že v dílech svých nejvýznamnějších představitelů, Lva Nikolajeviče Tolstého, Benedetta Croceho či Robina George Collingwooda, byla tato teorie exprese pravděpodobně příliš ambiciózní. Jejím úkolem bylo plně definovat pojem umění. Tato teorie se však dostává do problémů u deskripce uměleckých projevů, u kterých lze jen stěží rozlišit původní vnitřní zkušenost (jež je, podle ní, nositelkou pravého významu uměleckého díla) a její vnější vyjádření (pouhou externalizací), jako v případě happeningu. Vzhledem k tomu, že existence uměleckého díla je touto verzí teorie exprese ztotožněna s

¹⁴ Hepburn, Ronald W., *Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty*. In Williams, B. – Montefiore, A. (eds.), *British Analytical Philosophy*. London, Routledge & Kegan Paul, 1966, s. 287.

ideálním významem v umělcově myslí, musela takto pojatá teorie exprese čelit i kousavé otázce: Co se stane s uměleckým dílem, když umělec zemře? Autoři, kteří rozvíjejí druhé pojetí exprese, této námitce většinou vystaveni nejsou, protože expresi nechápou jako základní definiční rys umění obecně, ale pouze jako jeden z typů symbolizace, které umělecká díla mohou využívat. Typickým příkladem tohoto přístupu je pojetí Nelsona Goodmana, který expresi popisuje jako metaforickou exemplifikaci.¹⁵

Selháním teorie exprese v prvním zmíněném významu jako definujícího charakteru veškerého umění však její problémy nekončí. Pokud si můžeme dovolit radikální zkratku, mohli bychom Croceho teorii shrnout tímto způsobem: Autor vtěluje svou intuici-expresi do materiálu. Vlastní umělecké dílo však není tímto materiálem, ale ideálním významem zformovaným v umělcově vědomí, již předchůdně zformovanou intuicí-expresí. Jeho vnější podoba je pak pouhým a netvůřícím ztvárněním tohoto ve vědomí již hotového díla.¹⁶ Recipientovi se pak toto dílo ukáže pouze tehdy, je-li schopen zrekonstruovat povahu původní autorovy zkušenosti. V trojúhelníku autor – dílo – recipient, je tedy důraz na vztahu autor – dílo. Vlastní umělecké dílo pak nebude materiálním objektem, ale integrovanou zkušeností, kterou do tohoto díla vtělil autor a v případě adekvátního

¹⁵ Goodman, Nelson, *Jazyky umění: Nástin teorie symbolů*. Praha, Academia, 2007, obzvláště kapitola druhá – Zvuk obrazů, s. 51–86 (přeložili Tomáš Kulka et al.)

¹⁶ Srov. Croce, Benedetto, *Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic*. London, MacMillan and Company, 1909, s. 82–83 (přeložil Douglas Ainslie) a Croce, Benedetto, *Aestetika vědou výrazu a všeobecnou lingvistikou*. Praha, J. Otto, 1907, s. 80–81 (přeložil Emil Franke). Intuice je pro Croceho neoddělitelná od exprese, ale exprese v tomto kontextu neznamená vnější vyjádření, nýbrž vnitřní imaginativní zformování vlastních počátků do určitého definitivního tvaru, představy, obrazu. Proti předchůdnosti a dokončenosti díla před jeho materiálním ztvárněním se i v rámci pojmání umění jako exprese zvedla silná protireakce. A to především ze strany Samuela Alexandera a Johna Deweyho. Srov. Alexander, Samuel, *Art and the Material*. Manchester, Manchester University Press, 1925 a Dewey, John, *Art as Experience*. New York, G. P. Putnam's Sons, 1980, s. 58–105.

pochopení věrně zrekonstruoval vnímatel. Takto popsaná teorie s sebou nese přinejmenším tři další problémy.

Prvním je její spjatost s předpokladem, který je od doby publikování slavného článku Monroea C. Beardsleyho a W. K. Wimsatta *The Intentional Fallacy* nazýván intencionálním bludem. Předpokladem, podle kterého je pro úspěšné porozumění uměleckému dílu nutné rozpoznat a zrekonstruovat intenci autora. Autoři, v oprávněném útku proti pojímání autorské intence jako kritéria pro „správné“ porozumění uměleckému dílu, nešetří ani teorii exprese Benedetto Croceho: „Goethovy tři otázky ‘konstruktivní kritiky’ jsou: ‘Co autor zamýšlel udělat? Byl jeho záměr rozumný a smysluplný a jak autor uspěl v jeho uskutečnění?’ Pokud vypustíme prostřední otázku, dostaneme v podstatě Croceho systém – vrchol a završení filosofické exprese romantismu. Krásné je úspěšnou intuicí-expresí a ošklivé neúspěšnou. Intuice neboli soukromá část je estetickým faktem a médium neboli veřejná část není předmětem estetická vůbec.“¹⁷ Problém takto pojaté teorie exprese je tedy v tom, že pro adekvátní posouzení uměleckého díla vyžaduje znalost autorova záměru. Beardsley s Wimsattem následně přesvědčivě dokazují, že identifikace autorovy intence je nejen mnohdy nedosažitelná, ale jako kritérium hodnocení uměleckého díla i zavádějící.

Druhým problémem bude to, že zmiňovaná teorie nebude schopna vysvětlit změny významu uměleckých děl v rámci různých historických epoch. Pokud je význam uměleckého díla definován autorovou zkušeností, nepřipouští tato teorie možnost proměny významu a hodnoty uměleckých děl. Jak potom vysvětlit například

¹⁷ Beardsley, Monroe C., Wimsatt, William K., *The Intentional Fallacy*. In Margolis, Joseph (ed.), *Philosophy Looks At The Arts*. Philadelphia, Temple University Press, 1978, s. 296.

přehlížení El Grecovy tvorby na začátku 17. století a její znovuoobjevování v 19. a 20. století?

Třetí související závažnou výtkou by pak bylo omezení recipientovy aktivity na pouhou rekonstrukci ideálního významu uměleckého díla. Takové pojetí by nepřipouštělo více „správných“ interpretací jednoho uměleckého díla. Ačkoliv toto pojetí neredukuje umělecké dílo pouze na dílo-věc, použijeme-li Mukařovského strukturalistický slovník, dílo-znak by mělo jednou definovaný a neproměnný význam.

Zdá se, že teorie exprese založená na zkušenostním aktu alespoň v této podobě čelí nepřekonatelným obtížím. Tyto obtíže pak není schopna přesvědčivě překonat ani Sherburnova estetická teorie. Současně však není nutné teorii exprese jako zkušenostního aktu podle mého názoru plně opustit. Toto stanovisko se v druhé sekci této podkapitoly pokusím podepřít představením pojetí exprese, které Alfred North Whitehead rozvíjí ve své poslední velké metafyzické knize *Mody myšlení*. Exprese hraje v jeho knize roli jednoho ze základních a veškerou skutečností pronikajících principů. Whitehead sám však své pojetí exprese pro popis umění nepoužívá. Ve zbývajících částech se pokusím představit jeho pojetí exprese jako jednoho ze základních metafyzických pojmů, naznačit možnosti tohoto pojetí pro umění a zvážit, zda takové pojetí dokáže čelit výše naznačeným problémům.

II.

Whitehead své pojetí exprese rozvíjí v první části zmiňované knihy ve spojitosti s dalšími dvěma základními pojmy, a to pojmy významnosti [Importance] a rozumění [Understanding]. Tato trojice tedy stojí v základu jeho pokusu o analýzu základních rysů lidské (i když nejen lidské) zkušenosti. Nejobecnější definice pojmu exprese, ze které v tomto podniku vychází, zní takto: „Expresse je rozšíření něčeho, co

bylo nejprve zapojeno ve zkušenosti vyjadřujícího, do prostředí. Vědomé určení nemusí být nutně obsažené; pouze podnět k rozšíření. Toto puzení je jedním z nejjednodušších rysů živočišné přírody. Je nejzákladnější evidencí pro náš předpoklad vnějšího světa.¹⁸

Chceme-li pochopit toto nejobecnější vymezení exprese, musíme si především uvědomit, že na této úrovni pojem exprese nevyjadřuje určitý způsob, jakým lidé či vyšší organismy vyjadřují svá přání, myšlenky či emoce. Na této úrovni je exprese ontologickým principem. Abychom mohli cokoliv zakoušet, zapojovat do zkušenosti, musí být toto zakoušené takto vymezenou expresí. Musí být vyjádřeno. Čistě subjektivní zkušenost by pak měla povahu neustále se vyvíjejícího nastávání. Chceme-li však tuto zkušenost alespoň matně zaznamenat, musí být nějakým způsobem objektivizována, externalizována. A právě proces této externalizace Whitehead vymezuje pojmem exprese.¹⁹ Takto uchopená exprese je tedy, jak patrně z uvedeného citátu, oporou pro náš předpoklad vnějšího světa.

Whiteheadovým technickým slovníkem, který jsme představili v předchozí části, bychom mohli říci, že nejobecnějším vymezením exprese je završení [satisfaction] aktuální události. Proto Whitehead může říci: „Pocitování (ve zde používaném smyslu) či prehenze je recepce expresí. Živočišné tělo je tedy tvořeno entitami, které se navzájem vyjadřují a pocítují. Expresie jsou daty pro pocitování a jsou rozšířeny v prostředí; a žijící těla jsou obzvláště těsným přízpůsobením těchto dvou stran zkušenosti, totiž exprese a

¹⁸ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 29.

¹⁹ Současně zde musíme připomenout, že pojem zkušenosti Whitehead používá ve značně širokém významu. Není omezen pouze na zkušenost vědomou, ale týká se jakékoliv aktuální entity, která jakýmkoliv způsobem uchopuje své okolí a sama směřuje k tomu, aby se vyjádřila (ve výše uvedeném významu) do svého okolí.

pocitování. Díky tomuto uspořádání je množství přizpůsobených pocitování utvořeno do takové vrcholné entity, jakou je živočich pojímán jako jeden zakoušející subjekt.²⁰ Tento jednotný komplexní subjekt potom na vyšší úrovni komplexnosti opět pocituje jiné entity a toto pocitování ústí do jiných komplexních expresí různého druhu. Toto těsné přizpůsobení expresí a pocitování je přesně tím, co jsme ve třetí kapitole první části této práce představili jako společenství.

Vidíme tedy, že exprese a pocitování se navzájem vyžadují. Pocitování je pocitováním expresí. A exprese je rozšíření toho, co bylo pocitováno, do prostředí. V této neoddělitelnosti pak tvoří základní ontologickou bázi skutečnosti. Současně musíme zmínit, že jestliže každý akt zkušenosti neboli aktuální událost přechází do exprese, pozměňuje se tím, i když třeba jen nepatrně, prostředí, ze kterého vycházejí entity nové. Na druhé straně je třeba říci, že žádná aktuální událost nepocituje celé univerzum jako soubor vzájemně nezávislých entit, expresí (jako čistou multiplicitu). Uchopuje je ze svého hlediska a uchopuje určité vztahy v tomto prostředí jako relevantní a jiné jako irelevantní. Prostor je nahlíženo z hlediska významnosti [Importance], kterou pro danou entitu má. Konkrétní naplnění této významnosti se pak bude pro každou novou entitu nutně měnit.

To znamená, že žádné dva zkušenostní akty nebudou mít plně totožnou bázi a ani plně totožné hledisko. Prosté a doslovné opakování se pak netýká ani materiálních objektů. I ty se vyvíjejí v čase a nepatrně se pozměňují, přestože tato změna může být mimo lidské rozlišovací schopnosti. Plné opakování expresivního aktu je v rámci Whiteheadova procesuálního filosofického schématu nemožné.

²⁰ Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1938, s. 32.

Bude se však lišit rozsah změn: „Na každé úrovni sociálního seskupení od neživých materiálních společenství až k lidskému tělu je exprese nezbytná. Díky průměrné expresi a průměrné recepci jsou průměrné aktivity pouze materiálních těles omezeny na shodu s vládnoucími zákony přírody. Díky individuální expresi a recepci lidská těla vykazují aktivity, které jsou výrazem intimních emocionálních a záměrných pocitů jedné lidské osobnosti.“²¹

Hlavním důvodem pro takovouto individuální expresi a recepci v rámci lidských organismů je Whiteheadovi konceptuální zapojení nerealizované, nevyjádřené možnosti, tedy zapojení alternativy k tomu, co je. Do zkušenosti se tak dostává charakter toho, co mohlo být či může být, a tím i tendence k rozsáhlejšímu tvarování vlastního prostředí. Hlediska příslušných aktů lidské zkušenosti (aktuálních událostí) pak nebudou pouze určitými variacemi přírodních zákonů, tak jako v případě materiálních těles, ale jejich smysl významnosti (ve výše uvedeném významu) bude nabývat silně selektivní povahy. Ruku v ruce s tímto rozšířením lidské zkušenosti skrze konceptuální zapojení nerealizované možnosti se vyvíjejí i prostředky pro její vyjádření. Jedním z nejdůležitějších prostředků lidské exprese je pak jazyk v jeho nejobecnějším významu jako nástroje pro komunikaci.

Možnosti pojmání umění na základě Whiteheadovy analýzy jazyka se budeme věnovat v poslední sekci této kapitoly. Předtím však můžeme stručně zrekapitulovat, co vyplývá z jeho pojetí exprese jako metafyzického principu. Již na této základní metafyzické úrovni totiž můžeme nahlédnout, že exprese pro Whiteheada nemůže být „pouhou“ vnitřní integrací zkušenosti. K povaze exprese ve Whiteheadově systému bytostně patří externalizace původně vnitřního.

²¹ Ibid., s. 39.

Dalo by se říci, že již na této základní úrovni je Whiteheadovo pojetí exprese neslučitelné s Croceho pojetím. Současně nebude Whiteheadovo stanovisko dovolovat nahlížení jakékoliv entity (o to méně tak komplexní entity, jakou je umělecké dílo) jako pouhé rekonstrukce předchozí zkušenosti. Připomeňme jen, že jakýkoliv zkušenostní akt (aktuální událost) nahlíží univerzum ze své vlastní perspektivy. Díky tomu se však na Whiteheadovo pojetí exprese nebudou vztahovat námitky, kterým je vystavena Croceho teorie (a rovněž Sherburnova interpretace).

III.

Je-li lidská vědomá zkušenost silně selektivní, znamená to, že určité prvky reality vyzvedá do popředí, zatímco jiné jsou zatlačeny do pozadí. Lidské rozumění [Understanding] se nemůže vyhnout tomuto masivnímu opomíjení některých složek univerza. Je to nezbytná daň za rozsah konceptuální novosti, která je lidským organismům přístupná. Lidské rozumění tak nikdy nebude konečné, úplné. Aby některé faktory mohly vystoupit do popředí, musí jiné vždy ustoupit do pozadí.

Jazyk bychom mohli obecně vymezit jako prostředek k rozumění. Whitehead rozlišuje dvě základní funkce jazyka. Je to rozhovor jedince s druhým a rozhovor jedince se sebou samotným. Jak sám zdůrazňuje: „Druhá funkce byla často přehlížena, proto ji zvažme jako první. Jazyk je vyjádřením z jedincovy minulosti do jeho přítomnosti. Je přítomnou reprodukcí vjemů, které mají důvěrnou vazbu k realitám minulosti. Zkušenost minulosti je tedy v přítomnosti učiněna zřetelnou a tato zřetelnost je převzata od dobře definovaných vjemů.“²² Jazyk v této funkci umožňuje „vytáhnout“ do popředí a rekonstruovat minulé

²² Ibid., s. 46.

zkušenosti na základě zkušeností současných. Zde je třeba poznamenat, že vytažením minulého do přítomného bude pozměněn jak charakter minulosti, tak charakter této přítomnosti.

První funkce jazyka jako rozhovoru jedince s druhým pak umožňuje konfrontaci různých perspektiv, z nichž je svět nahlížen. Společensky etablovaný jazyk však bude současně zdůrazňovat pouze určité konvencionalizované perspektivy nahlížení univerza. Každý jazyk v této funkci nabývá povahy „civilizace expresí v sociálním systému, který ho používá. Jazyk je systematizace expresí.“²³ V této funkci jazyk svým „uživatelům“ vnucuje určitou perspektivu pro nahlížení světa. Je abstrakcí od masivní zkušenosti v pozadí k těm elementům zkušenosti, které jsou nejčastěji vědomě využívány. Tím rovněž svádí k tomu, abychom elementy zkušenosti, které jen nejasně tušíme, zkrátka ignorovali. Pouze v rámci jazyka s takto nivelizovanými perspektivami je možné mluvit o rekonstrukci intence autorovy výpovědi.

Jedním z korektivů stabilizovaného jazyka by pak bylo kromě filosofie jako „kritiky abstrakcí“ i umění. Pokud by tedy bylo vůbec možné podle Whiteheada považovat umělecká díla za jazyk, byl by to jazyk podvratný. Směřoval by právě k odhalování přehlížených perspektiv. Umění však bude, jako společensky a institucionálně zakotvený soubor aktivit, rovněž „civilizací expresí v rámci sociálního systému“. Nezapře fungování ve smyslu rozhovoru jedince s druhým.²⁴ Jeho cílem by však nebylo slepě udržovat jeho určitou stabilitu, ale používat tento jazyk stále nově, vyhledávat nové způsoby vyjádření.

²³ Ibid., s. 48.

²⁴ Umění si tak alespoň v latenci uchovává, na rozdíl od přírodních estetických objektů, charakter sdělení určitého autora směrem k určitému recipientovi. Právě tato latentní přítomnost původce uměleckého díla či jeho artefaktualnost vůbec umožňuje celou debatu o relevanci či irelevanci znalosti autorovy intence pro korektní interpretaci uměleckého díla a je v pozadí obou konfliktních stanovisek.

Společně s Janem Mukařovským bychom mohli říci, že umění má tendenci překračovat již ustavené estetické normy. Jeho dominantní funkcí by pak byl rozhovor jedince se sebou samým. Úkolem recipienta uměleckého díla by tedy nebyla rekonstrukce autorovy zkušenosti, ale především rekonstrukce zkušenosti vlastní. „V tomto smyslu je umělecké dílo poselstvím od Neviděného. Uvolňuje hloubky pocitování za hranice, kde selhává přesnost vědomí.“²⁵

Na tomto místě je pak ještě třeba zdůraznit, že obě funkce jazyka se vzájemně vyžadují a jsou od sebe neoddělitelné. V některých událostech však dominuje první funkce jazyka, v jiných druhá. Umění se pak nachází v ovzduší jazyka jako komunikace s druhým, směřuje však k druhé funkci, ke komunikaci recipienta se sebou samotným.

Takto pojatá funkce umění harmonizuje s pojetím estetického prožitku jako komplexního „společenství konstituce estetického objektu“, které jsme se pokusili naznačit v první sekci této kapitoly. Toto pojetí však rozhodně, na rozdíl od Sherburnovy estetické teorie, nevylučuje z estetického pole ani mimoumělecké objekty. V poslední kapitole představíme kognitivní model environmentální estetiky Allena Carlsona, který vystupuje právě proti opomíjení přírodního estetična.

²⁵ Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 349.

2.2. Alfred North Whitehead a Carlsonova environmentální estetika

I.

Na poli současných estetických zkoumání přírody hraje nepřehlédnutelnou roli tzv. environmentální estetika. Pod tímto souhrnným označením se skrývá množství značně odlišných modelů estetického hodnocení přírody. Společný jmenovatel těchto modelů by bylo možné charakterizovat skrze dvě základní východiska. Prvním je odmítnutí tzv. starého paradigmatu estetického oceňování, za něž jsou považovány teorie navazující na tradici kantovské koncepce estetického soudu, jejímž významným rysem je tzv. *nezainteresované zalíbení*.¹ Za základní zdroj tohoto oceňování je pak pokládána „distancovaná kontemplace smyslových a formálních kvalit“. Druhým společným východiskem bloku environmentální estetiky je pak nahrazení rámcového pojmu přírody pojmem environment. Výhodou tohoto pojmu je podle environmentálních estetiků to, že má neomezený rozsah a zároveň jej lze snadno specifikovat tak, aby jako dílčí rámec odpovídal právě tomu prostředí, které máme v úmyslu esteticky posuzovat (přírodní environment divoké přírody, zemědělský environment, environment městských periferií, ale i environment zábavních parků, nákupních středisek, či dokonce jednotlivých kanceláří a bytových jednotek apod.). To má estetikům na jedné straně usnadnit zvolení správného konceptuálního rámce pro ohodnocení toho kterého objektu, který je vlastní určitému dílčímu environmentu. Na straně druhé by pak mělo

¹ Za reprezentanta tohoto „starého paradigmatu“ bývá environmentálními estetiky pokládán i Edward Bullough a jeho pojetí psychické distance, které bylo diskutováno výše.

soustředění na jednotlivé dílčí environmenty pomoci odhalit estetické hodnoty těch environmentálních jednotek, které byly estetikou do této doby přehlížené.² Současně by toto pojetí mělo zabránit nežádoucímu přenášení uměleckých kritérií na hodnocení přírody, tedy posuzování přírody jako umění.³

Hlavním cílem environmentální estetiky je však ukázat, že estetická zkušenost není omezena jen na oblast umění a že estetická zkušenost přírody rozhodně není pouze pasivní kontemplací. Jejím cílem je ukázat, že koncepce, které přehlízejí mimoumělecké estetické nebo je redukuje na méně výraznou verzi zkušenosti s uměním nebo je dokonce vyřazují, tak jak to činí Sherburne, z oblasti estetiky, odmítají relevantní fakty, a proto trpí neadekvátností. Jedním z nejvíce progresivních modelů tohoto environmentálního bloku je tzv. kognitivní model environmentální estetiky, který již od konce sedmdesátých let dvacátého století rozvíjí americký filosof a estetik Allen Carlson. Cílem prvních dvou sekcí této kapitoly bude načrtnutí hlavních linií Carlsonovy argumentace, explikace

² Srov. Carlson, Allen, *Environmental Aesthetics*. In Gaut, Berys & McIver Lopes, Dominic (Eds.), *The Routledge Companion to Aesthetics*. London, Routledge, 2000, s. 432–433. Na teoretická nebezpečí spojená s nekritickým nahrazením pojmu přírody pojmem environmentu upozorňují: Dadejčík, Ondřej & Zuska, Vlastimil, *Krajina jako maska přírody: estetika subverze versus estetika konformity*. *Estetika*, Vol. 44, No. 1–4, 2007, s. 28–44.

³ Jedno z nebezpečí nekritického přenášení uměleckých kritérií na přírodu spočívá v tom, že vede k implicitnímu či explicitnímu předpokladu o odvozenosti estetických hodnot přírody z estetických hodnot umění. Důsledkem takového pojetí by pak byla teze o podřadnosti estetického oceňování přírody. Estetický prožitek přírodních objektů by nám nemohl nabídnout nic, co bychom již neznali nebo nemohli znát z recipování uměleckých děl. Pole estetických faktů relevantních pro konstrukci estetických teorií by pak bylo omezeno pouze na oblast umění. Závažným problémem by bylo ospravedlnění této předteoretické redukce. Každá teorie a jí traktované fakty totiž nutně ponosou stopu předchůdného vyloučení relevance určité oblasti faktů (v tomto případě oblasti mimouměleckého estetického). Pokud bude tato teorie tato fakta zpětně popisovat, těžko se vyhne jejich zkreslování. Naznačení důsledků této redukce a teoretický pokus o poukázání na specifický charakter estetického posuzování přírody můžeme nalézt v přelomovém článku Ronalda W. Hepburna *Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty*. In Williams, Bernard & Montefiore, Alan (Eds.), *British Analytical Philosophy*. London, Routledge, 1966, s. 285–310. Analýzou a rozvíjením základních Hepburnových motivů se zabývá Ondřej Dadejčík v textu *Znovuzrození přírodní krásy: Ronald W. Hepburn*. *Estetika*, Vol. 44, No. 1–4, 2007, s. 2–27.

předpokladů, na kterých se zakládá, a naznačení teoretických závěrů, které z ní vyplývají.

I.

Abychom mohli posoudit Carlsonovu koncepci estetického oceňování přírodního environmentu, je nejprve nutné se ptát po jejích obecných předpokladech, které zakládají určité hodnocení jako estetické. Předpokladech, které nám odliší posuzování estetické hodnoty například od hodnoty praktické či teoretické. Tato otázka tedy ústí do širší problematiky vymezení estetického pole, vymezení, které by nám umožnilo odlišit estetický postoj (nebo estetickou zkušenost, funkci či událost) ke světu a jeho objektům od postojů (zkušeností, funkcí, událostí) jiného typu.

Allen Carlson si je tohoto faktu vědom a právě z této pozice kritizuje dalšího z významných představitelů environmentální estetiky, Arnolda Berleanta, za jeho atak proti tomu, co pak v následné diskusi oba nazývají *třemi dogmaty tradiční estetiky*.⁴ Prvním dogmatem je přesvědčení, že umění (a potažmo i celé estetické pole) sestává primárně z objektů, druhým, že tyto objekty mají zvláštní statut, a třetím, že je třeba k nim přistupovat svébytným způsobem. Tradiční estetikou je zde míněna tradice „nezajímavého zájmu“ (plně by sem však zapadlo i Sherburnovo estetické schéma) a zbavení se těchto dogmat by mělo vést k uvolnění prostoru pro novou, Berleantem prosazovanou estetiku účasti [aesthetics of engagement], která by měla na straně jedné lépe odpovídat charakteru současného umění, na straně druhé by oceňovala specifčnost

⁴ Srov. Berleant, Arnold, The Historicity of Aesthetics I. & II. *British Journal of Aesthetics*, Vol. 26, No. 2 a 3, 1986, s. 101–111 a s. 196–203; Carlson, Allen, Aesthetics and Engagement. *British Journal of Aesthetics*, Vol. 33, No. 3, 1993, s. 220–227; Berleant, Arnold, The Persistence of Dogma in Aesthetics. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 52, No. 2, 1994, s. 237–239; Carlson Allen, Beyond the Aesthetics. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 52, No. 2, 1994, s. 239–241.

estetické účasti v rámci přírodního environmentu, a neopomíjela by tedy estetickou hodnotu přírody ve prospěch estetické hodnoty umění, což podle Berleanta činí estetika založená na pojmu nezainteresovanosti.⁵

Ačkoliv Carlson se základním směrem této kritiky souhlasí, je si dobře vědom nebezpečí, které by úplné zřeknutí se těchto předpokladů přineslo. Explicitně tvrdí: „Zvažme, co by následovalo, kdyby byly Berleantovy argumenty úspěšné: neměli bychom žádné specifické objekty, žádný specifický statut, a co je nejdůležitější, žádný specifický postoj. Ve skutečnosti bychom neměli nic specifického, a tedy nic specificky estetického. Jde o to, že bez alespoň jednoho z těchto tří dogmat, a především bez toho třetího, bychom, jak se zdá, neměli žádné prostředky pro rozlišení estetického od ne-estetického, či dokonce pro určení a vymezení oblasti estetična.“⁶

Ačkoliv si je tedy Carlson vědom potřeby obecného vymezení estetického pole, soustavnou pozornost mu nevěnuje. Můžeme tak obrátit jeho argument proti němu samému a položit si otázku: Čím jsou estetické objekty podle jeho kognitivní estetiky specifické, jaký specifický statut mají, a především jak se způsob, kterým je třeba k nim přistupovat, liší od přístupů ne-estetických? V následujícím textu se zaměříme obzvláště na možnosti odpovědi na třetí část otázky, tedy na vymezení estetického postoje.

II.

V centru Carlsonových zkoumání stojí pojem estetického oceňování

⁵ Nekritické postulování příčinné souvislosti mezi pojmem nezainteresovaného zálibení a opomíjením přírodní krásy v devatenáctém a dvacátém století je problematizováno v: Dadejčík, Ondřej & Zuska, Vlastimil, *Krajina jako maska přírody: estetika subverze versus estetika konformity*. *Estetika*, Vol. 44, No. 1–4, 2007, s. 28–44.

⁶ Carlson, Allen, *Aesthetics and Engagement*. *British Journal of Aesthetics*, Vol. 33, No. 3, 1993, s. 223.

[aesthetic appreciation].⁷ Při hledání Carlsonova pojetí estetického postoje či spíše přístupu k environmentu se tedy zaměříme právě na tento pojem. Při definování termínu estetického oceňování, který by odpovídal jeho pojetí estetiky, vychází Carlson, jak jinak, z polemiky s jednou ze současných verzí nezainteresovaného postoje. Protějškem je mu v tomto případě pojetí estetického postoje [aesthetic attitude] Jeroma Stolnitze. Jeho cílem zde však není Stolnitzovo stanovisko jednoduše zamítnout. Snaží se ho spíše reformulovat, modifikovat tak, aby lépe odpovídalo jeho pojetí kognitivní environmentální estetiky. Nachází v něm dvě linie, které jsou užitečné na cestě k jeho vlastnímu vymezení estetického oceňování. První je Stolnitzovo zdůraznění, že estetický postoj je možné zaujmout vůči jakémukoliv objektu, druhým pak přesvědčení, že postoje obecně vedou, organizují to, jakým způsobem uchopujeme objekty našeho světa.⁸

První linie je pro Carlsona důležitá proto, že zajišťuje neomezený rozsah estetického pole a tím nechává otevřený prostor pro zvažování estetického oceňování přírody a dalších typů environmentu. Zároveň tím zabraňuje ztotožnění estetického pole s filosofií umění. Druhá pak proto, že zdůrazňuje potřebu určitého rámce, který určuje náš způsob porozumění našemu prostředí. Carlson později koncepci různých na sebe neredukovatelných postojů zavrhně jako neoprávněnou a jeho traktování rámců rozumění bude probíhat výhradně na rovině kompetence našich znalostí o daném environmentu.

⁷ Na tomto místě je třeba si uvědomit, že anglický termín *appreciation* má širší významový rozptyl než české oceňování. Zatímco základním významem českého oceňování je stanovení verdiktu o hodnotě či ceně objektu, anglický termín obsahuje i širší poukaz k porozumění a vnímání tohoto objektu.

⁸ Tyto myšlenky jsou společné i mnoha dalším autorům vycházejícím z různých myšlenkových tradic, jejichž estetická zkoumání by Carlson pravděpodobně označil za případy estetické nezainteresovanosti. Za všechny uvedme alespoň strukturalistu Jana Mukařovského a jeho definice různých postojů ke skutečnosti, fenomenologa Romana Ingardena a jeho pojetí estetického prožitku a kontextualistu S. C. Peppera a jeho definici estetického pole.

Tyto dvě linie pak budou konstitutivní právě pro Carlsonovo pojetí estetického oceňování. Zde ovšem pozitivní zhodnocení Stolnitzova pojetí estetického postoje pro Carlsona končí. Typické je, jakým způsobem se vyrovnává se zvláštní tenzí, která je ve Stolnitzově pojetí konstitutivní pro ustavení svébytného rámce estetického postoje – tenzí mezi nezajímavou a účastnou pozorností [disinterested and sympathetic attention]. Stolnitzovu nezajímavost je možné interpretovat především jako vydělení daného objektu z interpretačních rámců charakteristických pro jiné postoje a jeho zapojení do rámce nového, na jehož základě je možné konstituovat korelativní estetický objekt. Účast na estetickém objektu se pak nevylučuje s nezajímavostí. Naopak bychom mohli říci, že specifický typ estetické účasti je podmíněn nezajímavostí, která vyvolává změnu rámce, v němž na daný estetický objekt (jakkoliv komplexní) nahlížíme. Objekt, který nám posloužil jako báze pro změnu dosavadního postoje na postoj estetický, pak nebude identický s estetickým objektem, který v rámci estetického postoje konstituujeme a ke kterému se účastně vztahujeme.

Carlson však odmítá koncepci estetického postoje jako příliš zužující a nezajímavost chápe především jako izolaci daného objektu od vztahů k objektům jiným.⁹ Účastné oceňování daného objektu pak chápe jako zodpovědnou responsi vůči předmětu takovému, jaký opravdu je. Pak se oba pojmy ale dostávají do nesmiřitelného konfliktu, protože izolace objektu od vztahů k jeho prostředí (environmentu) může zabraňovat a podle Carlsona také zabraňuje jejich oceňování na základě toho, jaké opravdu jsou. To, jaké opravdu jsou, totiž závisí na kontextu, ve kterém se nacházejí, a změna kontextu by potom vedla k estetickému

⁹ To je však pravda jen pro ty vztahy k jiným objektům, které jsou konstituovány rámcem jiných postojů, například postojem praktickým nebo teoretickým. V rámci procesu estetického postoje se pak konstituují vztahy nové, estetické.

oceňování objektů na základě toho, co nejsou. Základním předpokladem Carlsonova pojetí oceňování je tedy přesvědčení, že ve vhodném prostředí (environmentu) a na základě vhodných znalostí můžeme objekty identifikovat jako to, co opravdu jsou. Tato identifikace by pak měla být základem našeho estetického oceňování. Celkový environment by se tak jevil jako členitě, avšak kontinuálně rozparcelovaný rezervoár kontextů vhodných pro správné estetické oceňování. Oceňování předmětu na základě jeho přenesení z jednoho kontextu do druhého se pak rovná chybnému estetickému ocenění. To, co mělo bránit dosavadním zkoumáním v tomto ohledu, byl přílišný zájem o pojem estetického a zanedbávání pojmu oceňování.¹⁰

Jak tedy Carlson definuje svou koncepci estetického oceňování a jak rozumí významu nezainteresovanosti, aby byla slučitelná s jeho vlastní koncepcí? „Oceňování je tedy izolující jen v tom smyslu, že jak objekt, tak oceňující musí být odloučeni od toho, co pro tento objekt není pravdivé. To, co není slučitelné s nezainteresovanou pozorností, je zkrátka to, co je nepravdivé, a je tedy irelevantní pro estetické oceňování. Vhled, který obsahuje pasivní, prázdný kravský způsob zírání, je ten, že se omezuje [tento způsob zírání] na netečnou objektivní pravdu. Tím navíc nezainteresovanost konstituuje část analýzy estetična, estetické oceňování není tedy ničím jiným než oceňováním v tomto smyslu objektivním. Oceňovat něco esteticky je oceňovat to jako a kvůli tomu, abychom použili obrat, který Butlerrazil v jiném kontextu, ‘co to je, a

¹⁰ Bez předpokladu estetického postoje se však hroučí celé Stolnitzovo vymezení estetického pole. Pro Stolnitzovo vymezení estetického pole je totiž právě tento pojem klíčový: „To završuje význam ‘estetického postoje’, centrálního konceptu našeho zkoumání. ‘Estetické’ ve smyslu ‘nezainteresované a účastné’ pozornosti vyznačuje pole našeho dalšího zkoumání. Všechny koncepty, které budou probírány později, jsou definovány vztahem k němu: ‘estetická zkušenost’ je celková zkušenost, během níž jsme zastávali tento postoj; ‘estetický objekt’ je objekt, ke kterému jsme tento postoj zaujímali; ‘estetická hodnota’ je hodnota této zkušenosti nebo tohoto objektu.“ Stolnitz, Jerome, *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*. Boston, Houghton Mifflin Company, 1960, s. 42.

kvůli ničemu jinému'. Žádný div, že vše je otevřeno estetickému oceňování.¹¹

Tyto závěry však vyvolávají minimálně dvě zásadní otázky. Pokusím se je postupně předeštit a zodpovědět. Nejprve je třeba se ptát, kde vidí Carlson základ oceňování objektů tak, jak opravdu jsou. Cestu k němu nachází v analýze vlastního pojmu oceňování. To má podle něj dvě základní komponenty. První a základní je podle Carlsona kognitivní složka. Pro adekvátní ocenění jakéhokoliv objektu je tedy nutné tento objekt adekvátně posoudit [size up]. Toto posouzení pak sestává ve shromáždění, pojmutí co největšího množství relevantních poznatků o povaze daného objektu. Druhou a sekundární komponentou oceňování je pak responsivní složka. Tou je míněna přímá response vnímatele, podmíněná primárním posouzením daného objektu. Responsivní složka oceňování je tedy zcela závislá na složce kognitivní. „To znamená, že zde není žádná specifická response, která je obsažena v oceňování: response, která je oprávněně zahrnutá, je funkcí prvotního posouzení.“¹²

Tento důraz na primární charakter posouzení a až sekundární charakter responsivní složky oceňování tedy Carlsona vede ke zdůraznění předchůdných znalostí o oceňovaném objektu (jakkoliv komplexním). Základním Carlsonovým úkolem pak bude odlišení relevantních znalostí od irelevantních pro daný objekt. Autoritou pro posouzení relevance těchto znalostí budou jednotlivé vědy zkoumající prostředí (environment), jehož je oceňovaný objekt součástí. Na základě tohoto vymezení nachází

¹¹ Carlson, Allen, *Appreciating Art and Appreciating Nature*. In Kemal, Salim & Gaskel, Ivan (Eds.), *Landscape, Natural Beauty and the Arts*. Cambridge, Cambridge UP, 1993, s. 205.

¹² Carlson, Allen, *Nature, Aesthetic Appreciation, and Knowledge*. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 53, No. 4, 1995, s. 396. Zdá se, že Carlson zde postuluje čisté poznávání bez součinnosti hodnotících či emotivních elementů (responsivní složka). Tento předpoklad je však krajně sporný i z hlediska současné psychologie. Srov. Damasio, Antonio R., *Descartesův omyl: emoce, rozum a lidský rozum*. Praha, Mladá fronta, 2000 (přeložily Lucie Motlová a Alžběta Hesová).

Carlson zdroj pro odlišení oceňování přírody od oceňování umění na straně jedné a oprávněného oceňování od neoprávněného na straně druhé. Právě rozřešení těchto diferencí, které by mělo poukázat na specifickou, od umění neodvozenou povahu estetického oceňování přírody, je pro celou Carlsonovu koncepci klíčové. Jeho vlastními slovy: „Věda je tím paradigmatem, které odhaluje objekty takové, jaké jsou, a s vlastnostmi, které mají. Nejenže se tedy projevuje jako zdroj objektivní pravdy, jiné přístupy cejchuje jako subjektivní klamy, a tedy v souladu s objektivním oceňováním jako irelevantní pro estetické oceňování. V tomto ohledu je význam vědy v rámci estetického oceňování přírody částečným odkazem pojmu nezainteresovanosti. To, že relevantní vědou pro oceňování přírody je věda přírodní, na druhé straně poněkud samozřejmě vyplývá z objektivně zaměřeného oceňování... Není však žádným překvapením, že humanistické historie a humanitní vědy jsou relevantní pro oceňování artefaktů, zatímco přírodní vědy jsou relevantní pro oceňování přírody. Na co jiného by mělo sledování vodítek objektu poukazovat?“¹³

To, co tato teorie nabízí, je tedy způsob, jak oprávněně oceňovat jednotlivé typy objektů, aniž bychom je redukovali na jeden jediný typ oceňování. Každý typ objektu pak bude vyžadovat jiný soubor znalostí, jiný přístup. Za tímto zdánlivě dynamickým modelem se však skrývá poněkud statické jádro. Je-li responsivní složka oceňování plně podřízena složce kognitivní (s její maximou ve formě vědeckých poznatků), je celý proces oceňování pouhou aplikací již etablovaných poznatků o přírodě či společnosti. Za touto koncepcí se tedy skrývá značně filosoficky diskutabilní předpoklad světa, tak jak opravdu je, mající povahu celkového environmentu, jehož základní charakter nám odhalují či jeho obrazy vytvářejí jednotlivé vědy. Vyžadovaná účast při estetickém

¹³ Carlson, Allen, *Appreciating Art and Appreciating Nature*. In Kemal, Salim & Gaskel, Ivan (Eds.), *Landscape, Natural Beauty and the Arts*. Cambridge, Cambridge UP, 1993, s. 219–220.

oceňování by pak nebyla nepodobná pečlivému vymalování již předem načrtnutého obrázku. Estetická zkušenost by neobsahovala žádný svébytný vhled do povahy světa, který nás obklopuje, a naší přítomnosti v něm. Toto privilegium by bylo plně přenecháno kompetenci věd.

Tyto úvahy nás zároveň posouvají k druhé zásadní otázce, kterou vyvolávají Carlsonovy závěry. Je-li jeho cílem poukázání na specifickou a neodvozenou povahu *estetického* oceňování přírody, musíme se ptát, co dělá takové oceňování estetickým. Proč je oceňování, tak jak je předkládá Carlson, estetické a ne pouze vědecky poučené? Carlson si je této otázky vědom, nesnaží se ji však řešit. Od pojmu estetická odvrací pozornost jako od „nesnadného, technického a teoreticky zatíženého“ a plně se věnuje analýze pojmu oceňování.¹⁴ Zdá se tedy, že pojem estetického je předpokládán jako inherentní pojmu oceňování. Nebo dokonce silněji, že pojem oceňování vymezuje oblast estetického. To nám naznačuje i následující citát, ve kterém Carlson polemizuje se Stanem Godlovitchem, protagonistou jiného modelu environmentální estetiky, jehož ústředním pojmem je pojem tajemství [mystery model of environmental aesthetics]: „Tvrdím, že Godlovitchovo stanovisko nemůže být pojetím estetická, pokud nepřipouští oceňování, neboť odpovídající oceňování je natolik esenciální pro jakoukoliv teorii estetická, nakolik je odpovídající estetická samotné.“¹⁵ Pokud je však pojem oceňování předpokládán jako definiční pro oblast estetiky, neměli bychom najít žádný případ oceňování, který estetický není. Termín *estetické oceňování* by pak byl pleonasmem. Carlson však tento termín i včetně přívlastku ve svých textech nadále používá, protože mu mimo jiné umožňuje odlišit vojenský příklad ocenění nepřítele ve smyslu posouzení jeho síly a zabezpečení, který sám používá pro první přiblížení pojmu oceňování, od *estetického*

¹⁴ Carlson, Allen, Nature, Aesthetic Appreciation, and Knowledge. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 53, No. 4, 1995, s. 395–396.

¹⁵ *Ibid.*, s. 397.

oceňování přírody a umění, které se snaží vysvětlit. Bez konkretizace pojmu estetického je tedy celý Carlsonův model environmentální estetiky neúplný.

Zdá se tedy, že Carlsonův kognitivní model environmentální estetiky musí čelit stejné námitce, jaké je vystaven model Berleantův. Specifický typ estetického uchopování světa nevysvětluje, ale pouze ho mlčky a s velmi problematickými implikacemi předpokládá. Jeho model estetického oceňování, v jeho současné podobě, tedy na jedné straně nelegitimně redukuje oblast estetiky na pouhou aplikaci vědeckých poznatků, na straně druhé je z estetického hlediska explanačně chudý. Říká nám sice mnoho o rozdílu mezi oceňováním umění a oceňováním přírody, o *estetickém oceňování* těchto jevů nám však říká velmi málo.

III.

Pokud bychom tedy Sherburnovu rétorickou otázku, zda je zkušenost západu slunce estetická, položili Carlsonovi, pravděpodobně by odpověděl: Ano, pokud je to zkušenost poučená znalostí astronomie, a pokud tedy daný objekt vnímáme jako to, co opravdu je. Vlastní proces estetického oceňování (jeho responsivní složka) by však byl pouhou reakcí na předchozí sesbírání pravdivých údajů o daném typu objektu. Ačkoliv je tedy Carlsonovou základní motivací obhájit aktivní charakter estetického oceňování přírody, svým ostrým rozlišováním mezi kognitivní a responsivní složkou estetické zkušenosti a zdůrazňováním závislosti responsivní složky na kognitivní by vlastně dával Sherburnovi za pravdu. Vlastní proces estetického oceňování by byl v podstatě pasivní aplikací výsledků vědy.

Současně je zajímavé, že ačkoliv má Carlson přímo opačné cíle než Sherburne, jejich argumentační strategie vykazují značné shody. Carlson

se stejně jako Sherburne snaží fixovat normativní osu estetického prožitku, garantovat správné estetické hodnocení. Oba se v rámci oblastí, kterými se zabývají, snaží nalézt vzor, jehož dodržení by vedlo ke „správnému“ estetickému soudu. Sherburne ho nachází v propozici pojaté jako exprese autora (estetický prožitek by pak byl rekonstrukcí této exprese), Carlson ho nachází v informacích, které poskytují přírodní vědy. V obou případech by se však vytrácel vlastní kreativní charakter estetické zkušenosti.

Pokud bychom se vrátili k interpretaci whiteheadovské estetiky, kterou jsme naznačili v první sekci čtvrté kapitoly, měla by i estetická zkušenost s přírodou propozicionální charakter. I ona by zdůrazňovala percepční charakteristiky, které jsou běžně přehlíženy. I v rámci estetické zkušenosti by tedy bylo třeba estetický objekt teprve konstituovat v rámci komplexních propozicionálních a komparativních prehenzí. Estetický prožitek určitého přírodního objektu by pak nebyl podmíněn důkladnou znalostí jeho „správného kontextu“. Byl by naopak odhalováním kontextů nových, přehlížených. Na tento motiv ostatně i sám Whitehead naráží, když traktuje vtaž mezi krásou a pravdou: „Typ Pravdy vyžadovaný pro finální rozvinutí Krásy je objevování, nikoliv rekapitulace. Pravda, kterou hledáme pro tuto krajnost Krásy, je pravdivostní vztah, pomocí něhož Jev povolává nové zdroje pocitování z hlubin Reality. Je to Pravda pocitování a ne Pravda verbalizace.“¹⁶ Zdá se, že Carlson ve své estetické teorii vyžaduje pouze pravdu rekapitulace. To pak zřejmě vede k jeho poněkud statickému pojetí oceňování přírodní krásy.

Sherburne i Carlson se zjevně snažili popsat estetický prožitek jako typ vztahu, který je odvozený od již určených entit. Whiteheadova metafyzika nás však vede ke zkoumání tohoto vztahu zevnitř. Vztahu (nebo spíše

¹⁶ Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947, s. 325.

komplexnímu kontrastu), který je dynamický a teprve nás vede k ustavování (a závěrečné expresi ve Whiteheadově smyslu) aktuálních entit. V tomto smyslu lze rovněž rozumět „dominanci vztaženosti nad kvalitou ve Whiteheadově metafyzickém systému“ (tak jak byla zmíněna v první kapitole první části této práce).

Estetický prožitek by tedy měl jak v umění, tak mimo umění propozicionální charakter. Estetický prožitek umění by si však podržoval přízvuk rekonstrukce určité mřížky věčných objektů, fungujících jako logický predikát dané propozice. Porušení této mřížky by pak v rámci estetického prožitku daného uměleckého díla vedlo ke konstituci estetického objektu, který by si již neudržel charakter daného uměleckého díla. Estetický prožitek uměleckého díla by vycházel z funkce jazyka jako komunikace s druhými, i když by jeho základním cílem byla komunikace recipienta sama se sebou. Estetický prožitek přírody by pak tuto charakteristiku nesdílel. Příslušné propozice, vedoucí směr dalších aktuálních událostí, by vznikaly až v rámci prožitku samotného. Vycházel by tedy především z komunikace recipienta se sebou samotným. Konstituce estetického objektu by však rovněž mohla vytvářet určitý druh nového společenství na pozadí již zažitých rytmů společenství daného člověka s jeho možným zapadáním do pozadí a zpětným vynořováním se v následujících událostech. V tomto smyslu by pak měla konstituce estetického objektu i možný vliv na komunikaci s ostatními.

Závěr

V této práci jsem se pokusil proniknout do díla Alfreda North Whiteheada způsobem, který, pokud je mi známo, zatím nebyl uskutečněn. Tomu byla věnována první část práce. Výchozím přístupovým klíčem k Whiteheadově filosofii byla analýza jeho kategorie ultimátního jako kreativity odvíjející se v rámci dvou neodlučitelných limit, multiplicity a jedinečnosti. Ve druhé a třetí kapitole jsem se pokusil ukázat Whiteheadovu základní ontologickou jednotku, aktuální událost, právě v jejím pohybu od multiplicity k jedinečnosti. Ukázalo se, že tento pohyb ani v nejmenším nevede ke statickému ideálu, k jednomu. Každá jedinečná aktuální událost ústí znovu do multiplicity, pozměňuje ji a vyvolává potřebu sjednocení této pozměněné multiplicity do nových dílčích celků, nových jedinečností. V této souvislosti byla zmíněna a rozvedena Whiteheadova charakterizace univerza jako pulzace aktuality. Aktuální událost by pak byla dílčím pulzem této univerzální pulzace. Každý dílčí pulz kulminuje zaznamenaným „úderem“, završením. Tento úder však nemůže být myšlen sám o sobě. Je kulminací procesu, který se odehrává v jeho pozadí, procesu konkrescence aktuální události.

Ve druhé kapitole jsem se pokusil představit Whiteheadovo pojetí konkrescence aktuálních událostí jako toho, „co se děje mezi kulminacemi pulzů“. Tento proces byl popsán jako syntetizace různých typů prehenzí, tedy procesů uchopování dat. Představil jsem tři fáze tohoto procesu, responsivní fázi, doplňující fázi a završení. U responsivní fáze byla zdůrazněna její funkce „nasávání“ základních dat, současně však bylo ukázáno, že toto nasávání je aktivitou selektivní, řízenou právě se formujícím subjektivním záměrem. Doplňující fáze pak byla charakterizována výraznější změnou již „nasátých“ dat, a především pak změnou způsobu, jakým jsou tato data uchopována, změnou subjektivních forem. V této fázi tak dochází k výraznějšímu zhodnocování dat, a to

především na základě aktivit, které Whitehead nazývá transmutacemi, propozicemi a komparativními prehenzemi. Završení pak bylo charakterizováno jako ukončení konkrescence dané aktuální události a její přechod od bezprostřední sebe-tvorby do objektivní nesmrtelnosti v prehenzích teprve nastávajících aktuálních entit. Zdůrazněno dále bylo, že tento proces, ač značně komplexní, nemá ve Whiteheadově filosofickém systému charakter kontinuity a není na něj aplikovatelný lineární čas. Nastávání samo není kontinuální, ale kontinuitu konstituuje. O kontinuitě nastávání tedy s Whiteheadem mluvit nemůžeme, zato je třeba zdůraznit nastávání kontinuity.

Způsob, jakým ve Whiteheadově filosofii nastává kontinuita, jsem se pokusil zohlednit v třetí kapitole v souvislosti s explikací jeho pojetí společenství. Pokusil jsem se ukázat, že společenství je definováno jako určité uspořádání aktuálních událostí, které je umožněno kreativní reprodukcí určitého věčného objektu, jenž je nazýván definiční charakteristikou daného společenství, z jedné aktuální události na druhou. Zdůrazněno bylo, že žádné společenství neexistuje v izolaci a musí být zohledněn vztah k širšímu společenství, jež je jeho environmentem. Bylo poukázáno na to, že můžeme rozlišovat různé stupně společenství v závislosti na tom, jak komplexní je jejich reakce na daný environment. Nejkomplexnějším typem reakcí na své okolí pak podle Whiteheada disponuje společenství, kterým je člověk. U člověka je zvýšena relevance nerealizované možnosti, což je umožněno zvýšením relevance doplňující fáze příslušných aktuálních událostí.

Whiteheadův filosofický rozvrh jsem se v druhé části pokusil využít pro popis lidské estetické zkušenosti. Vyšel jsem z interpretace Donalda W. Sherburna, který zdůrazňuje propozicionální charakter estetické zkušenosti. Průvodním jevem estetické zkušenosti by pak bylo určité zfiktivnění přijímaných dat a jejich rozvinutí v nových kontextech.

Ukázal jsem, že Sherburne se vydává jiným směrem a jádro estetického prožitku lokalizuje jako rekonstrukci již hotové propozice. Vzhledem k tomu, že přírodu nelze pojímat jako soubor již hotových propozic, spěje jeho pojetí k vyloučení zkušenosti s krásou přírody z estetického pole a tato zkušenost je označena jako pouze pasivní. Příčinou této problematické teze je podle mého názoru Sherburnovo přejímání Croceho teorie exprese. Proto jsem se pokusil představit Whiteheadovo vlastní pojetí exprese, ve kterém je kromě exprese ve funkci komunikace jedince s druhým naznačena i funkce exprese ve smyslu komunikace jedince sama se sebou. Toto pojetí exprese je podle mého názoru v souladu s výše naznačeným propozicionálním charakterem estetického prožitku, současně však zabraňuje redukci estetického prožitku na zkušenost s uměleckými díly.

V závěrečné kapitole jsem konfrontoval výše naznačenou whiteheadovskou estetiku se současnou environmentální estetikou Allena Carlsona. Carlsonovým záměrem je obhájení přírodního estetična jako svébytného a aktivního estetického prožitku, který není odvozený od estetické zkušenosti s uměleckými díly. V tomto úsilí se však Carlson zaměřuje na fixování normativní osy estetického oceňování přírody. Snaží se prokázat, že i v rámci oceňování přírody můžeme rozlišit její správné a nesprávné ocenění. Neodvozenost estetického oceňování přírody od estetické zkušenosti s uměním bude podle Carlsona garantována tím, že správné ocenění umění bude vedeno jiným souborem nabytých poznatků než správné ocenění přírodních objektů. V případě umění budou relevantní poznatky obstarávat disciplíny, které se zabývají popisem „světa umění“, v případě přírody je budou obstarávat přírodní vědy. To souvisí s předpokladem, že oceňování má dvě složky, kognitivní a responsivní. Responsivní složka je v Carlsonově systému plně podřízena složce kognitivní. Tento předpoklad však vede k přesvědčení, že proces estetické zkušenosti je vlastně pouze pasivním vyplněním již

připraveného rámce, který správnému estetickému oceňování ukládají buď společenské, nebo přírodní vědy. Carlson by tak však dospěl k výsledku, který se snažil vyvrátit. Oceňování přírody by se z tohoto hlediska jevilo jako pasivní.

V interpretaci, kterou jsem nabídl, by měla propozicionální charakter jak zkušenost s uměním, tak zkušenost s přírodou. Propozice by totiž nemohla být nikdy zcela oddělena od zkušenosti, v níž by byla zapojena. Již plně zformovaná propozice nezapojená do něčí zkušenosti by byla pouhou abstrakcí, postrádající aktualitu. Přírodní i umělecké estetické zkušenosti by obsahovaly element whiteheadovské exprese. Lišil by se však její směr. Zatímco estetická zkušenost s uměním by vycházela z ovzduší exprese jako komunikace s druhým a směřovala by ke komunikaci jedince sama se sebou, estetická zkušenost s přírodou by vycházela z komunikace jedince sama se sebou, ale měla by vliv na komunikaci jedince s ostatními.

Celá práce byla motivována záměrem ukázat, že Whiteheadova filosofie je pro estetiku velmi inspirativní a z estetického hlediska rozhodně není dostatečně „vytěžena“ (plně ani zde předkládanou prací). Svým důrazem na vztaženost pak Whiteheadův konceptuální rozvrh dokáže eliminovat problémy, ke kterým vede jak přílišný důraz na teorii exprese jako komunikaci s druhým, tak předpoklad plné závislosti responsivní složky oceňování na složce kognitivní.

Abecední seznam literatury:

Monografie & antologie:

- Alexander, Samuel, *Art and the Material*. Manchester, Manchester University Press, 1925.
- Alexander, Samuel, *Philosophical and Literary Pieces*, Londýn, MacMillan and Company, 1939.
- Andrle, Michal, *Whiteheadova filosofie přírody (se zvláštním zřetelem k „londýnskému“ období)*, Červený Kostelec, Nakladatelství Pavel Mervart, v tisku.
- Bergson, Henri, *Čas a svoboda: O bezprostředních datech vědomí*. Praha, Nakladatelství filosofického ústavu AV ČR, 1994 (přeložil Boris Jakovenko).
- Bergson, Henri, *Duchovní energie*. Praha, Vyšehrad, 2002 (přeložili Tomáš Chudý, Alena Macháčková, Marie Novotná, Ondřej Švec, Josef Fulka).
- Bergson, Henri, *Hmota a paměť*. Praha, OIKOYMENH, 2003 (přeložil Alan Beguivin).
- Bergson, Henri, *Myšlení a pohyb*. Praha, Mladá Fronta, 2003 (přeložili Jakub Čapek, Josef Fulka, Josef Hrdlička a Tomáš Chudý).
- Croce, Benedetto, *Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic*. Londýn, MacMillan and Company, 1909 (přeložil Douglas Ainslie).
- Croce, Benedetto, *Aestetika vědou výrazu a všeobecnou lingvistikou*. Praha, J. Otto, 1907 (přeložil Emil Franke).
- Čapek, Jakub (ed.), *Filosofie Henri Bergsona: Základní aspekty a problémy*. Praha, OIKOYMENH, 2003.
- Damasio, Antonio R., *Descartesův omyl: emoce, rozum a lidský rozum*. Praha, Mladá fronta, 2000 (přeložily Lucie Motlová a Alžběta Hesová).
- Deleuze, Gilles, *Bergsonismus*. Praha, Garamond, 2006 (přeložil Josef Fulka).
- Deleuze, Gilles, *The Fold: Leibniz and the Baroque*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1993 (přeložil Tom Conley).
- Descartes, René, *Meditace o první filosofii*. Praha, OIKOYMENH, 2001 (přeložili Petr Glombíček a Tomáš Marvan).
- Dewey, John, *Art as Experience*. New York, G. P. Putnam's Sons, 1980.
- Dewey, John, *Problems of Men*. New York, Philosophical Library, 1946.
- Gadamer, Hans Georg, *Truth and Method*. Londýn a New York, Continuum, 2006 (přeložili Joel Weinsheimer a Donald G. Marshall).
- Gadamer, Hans Georg, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen, J.C.B.Mohr, 1972.
- Goodman, Nelson, *Jazyky umění: Nástin teorie symbolů*. Praha, Academia, 2007, obzvláště kapitola druhá – Zvuk obrazů, s. 51–86 (přeložili Tomáš Kulka et al.)
- Griffin, David R. (ed.), *Physics and the Ultimate Significance of Time*. Albany,

- State University of New York Press, 1986.
- Husserl, Edmund, *Formální a transcendentální logika*. Praha, Filosofia, 2007.
- Ingarden Roman, *O poznávání literárního díla*. Praha, Československý spisovatel, 1967 (přeložila Hana Jechová).
- Ingarden, Roman, *Time and Modes of Being*. Springfield, Charles C. Thomas, 1964 (přeložila Helen R. Michejda).
- Ingarden, Roman, *Umělecké dílo literární*. Praha, Odeon, 1989 (přeložil Antonín Mokrejš).
- Kaplický, Martin, *O estetických motivech ve filosofickém díle A. N. Whiteheada*. Praha, Filozofická fakulta UK, 2005.
- Langer, Susanne (ed.), *Reflections on Art: A Source Book of Writings by Artists, Critics, and Philosophers*. Baltimore, The John Hopkins Press, 1958.
- Leclerc, Ivor, *Whitehead's Metaphysics: An Introductory Exposition*. Bloomington & London, Indiana University Press, 1958.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Monadologie a jiné práce*. Praha, Svoboda, 1982 (přeložil Jindřich Husák).
- Mothersill, Mary, *Beauty Restored*. Oxford, Clarendon Press, 1986
- Mukařovský, Jan, *Studie I*. Brno, Host, 2007.
- Nagel, Ernest & Newman, James R., *Gödelův důkaz*. Brno, VUTIUM, 2003.
- Pepper, Stephen Coburn, *Aesthetic Quality: A Contextualistic Theory of Beauty*. New York, Charles Scribner's sons, 1938.
- Pepper, Stephen Coburn, *Concept and Quality*. La Salle, Open Court Publishing Company, 1966.
- Pepper, Stephen Coburn, *World Hypotheses. A Study in Evidence*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1942.
- Riemann Bernhard, *O hypotézách, které leží v základech geometrie*. Ústí nad Labem, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Fakulta pedagogická, 1999 (přeložil P. Rys).
- Rorty, Richard, *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, Princeton University Press, 1980.
- Ross, Stephen David, *Perspective in Whitehead's Metaphysics*. Albany, State University of New York Press, 1983.
- Sherburne, Donald W., *A Key to Whitehead's Process and Reality*. New York, The MacMillan Company, 1966.
- Sherburne, Donald W., *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven, Yale University Press, 1961.
- Shilpp, Paul Arthur (ed.), *The Philosophy of Alfred North Whitehead*. Evanston a Chicago, Northwestern University, 1941.
- Stolnitz, Jerome, *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*. Boston, Houghton Mifflin Company, 1960
- Ushenko, Andrew P., (1929): *The Logic of Events*. Berkeley, University of California Publications in Philosophy, 1929.
- Whitehead, Alfred North, *Adventures of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947.
- Whitehead, Alfred North, *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*. Cambridge, Cambridge University Press, 1919.
- Whitehead, Alfred North, *Essays in Science and Philosophy*, New York,

Philosophical Library, 1948.
 Whitehead, Alfred North, *Matematika a dobro a jiné eseje*, Praha, Mladá Fronta 1970 (přeložili F. Marek a L. Hejdánek).
 Whitehead, Alfred North, *Modes of Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1947.
 Whitehead, Alfred North, *Process and Reality. An Essay in Cosmology. Corrected Edition*. New York, The Free Press, 1978.
 Whitehead, Alfred North, *Religion in the Making*. Cambridge, Cambridge University Press, 1927.
 Whitehead, Alfred North, *Science and Modern World*. New York, Free Press, 1967.
 Whitehead, Alfred North, *Symbolism, its Meaning and Effect*. New York, The MacMillan Company, 1959.
 Whitehead, Alfred North, *Symbolismus, jeho význam a účín*. Praha, Panglos, 1998 (přeložil Vlastimil Zuska).
 Whitehead, Alfred North, *The Aims of Education and Other Essays*. London, Ernest Benn Limited 1966.
 Whitehead, Alfred North, *The Concept of Nature*. Cambridge, Cambridge University Press, 1964.
 Whitehead, Alfred North, *The Function of Reason*, Boston, Beacon Press, 1958.
 Whitehead, Alfred North, *The Principle of Relativity with Applications to Physical Science*. Cambridge, Cambridge University Press, 1922.

Články v časopisech a sbornících:

Beardsley, Monroe C. & Wimsatt, William K., The Intentional Fallacy. In Margolis, Joseph (ed.), *Philosophy Looks At The Arts*. Philadelphia, Temple University Press, 1978.
 Berleant, Arnold, The Historicity of Aesthetics I. & II. *British Journal of Aesthetics*, Vol. 26, No. 2 a 3, 1986.
 Berleant, Arnold, The Persistence of Dogma in Aesthetics. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 52, No. 2, 1994
 Bullough, Edward, „Psychical distance“ as Factor in Art and Aesthetic Principle. *The British Journal of Psychology*, Vol. 5, 1912.
 Bullough, Edward, „Psychická distance“ jako faktor v umění a estetický princip. *Estetika*, Vol. 32, No. 1, 1995, (přeložil Zdeněk Bohm).
 Carlson Allen, Beyond the Aesthetics. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 52, No. 2, 1994
 Carlson, Allen, Aesthetics and Engagement. *British Journal of Aesthetics*, Vol. 33, No. 3, 1993.
 Carlson, Allen, Appreciating Art and Appreciating Nature. In Kemal, Salim & Gaskel, Ivan (Eds.), *Landscape, Natural Beauty and the Arts*. Cambridge, Cambridge UP, 1993.
 Carlson, Allen, Environmental Aesthetics. In Gaut, Berys & McIver Lopes, Dominic (Eds.), *The Routledge Companion to Aesthetics*. London, Routledge,

2000.

Carlson, Allen, Nature, Aesthetic Appreciation, and Knowledge. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 53, No. 4, 1995.

Cobb, John B., Toward Clarity in Aesthetics. *Phenomenology and Phenomenological Research*, Vol. 18, No. 2, 1957.

Dadejík, Ondřej & Zuska, Vlastimil, Krajina jako maska přírody: estetika subverze versus estetika konformity. *Estetika*, Vol. 44 No.1–4, 2007.

Dadejík, Ondřej, Znovuzrození přírodní krásy: Ronald W. Hepburn. *Estetika*, Vol. 44, No.1–4, 2007

Danto, Arthur C., Konec umění. *Estetika*, Vol. 35, No. 1 (přeložil Tomáš Hříbek).

Dean, William, Whitehead's Other Aesthetic, *Process Studies*, Vol. 13, No. 1, 1983.

Dewey, John, Whitehead's Philosophy. *The Philosophical Review*, Vol. 46, No. 2, 1937.

Hepburn, Ronald W., Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty. In Williams, B. – Montefiore, A. (eds.), *British Analytical Philosophy*. London, Routledge & Kegan Paul, 1966.

Ingarden, Roman, Artistic and Aesthetic Values. In Margolis, Joseph (ed.), *Philosophy Looks At The Arts*. Philadelphia, Temple University Press, 1978.

Lee, Otis, Value and Interest. *The Journal of Philosophy*, Vol. 42, No.6, 1945.

Lee, Otis, Value and the Situation. *The Journal of Philosophy*, Vol. 41, No. 13, 1944.

Pepper, Stephen C., The Development of Contextualistic Aesthetics. *Antioch Review*, Vol. 28, No. 2, 1968.

Pepper, Stephen C., The Order of Time. *University of California Publications in Philosophy*, No. 18, 1935.

Pepper, Stephen C., Whitehead's Actual Occasion. *Tulane Studies in Philosophy*, No. 10, 1961.

Tanaka, Yutaka, The Individuality of a Quantum Event: Remarks on Whitehead's Epochal Theory of Time and Bohr's Framework of Complementarity. In Eastman, Timothy E., Keeton, Hanks (Eds.), *Physics and Whitehead: Quantum, Process and Experience*. Albany, State University of New York Press, 2003.

Ushenko, Andrew P., Negative prehension, *The Journal of Philosophy*, Vol. 34, No. 10.

Vivas, Eliseo, A Definition of the Aesthetic Experience. *The journal of Philosophy*, Vol. 34, No. 11, 1937.

Vlastos, Gregory, Organic Categories in Whitehead. *The Journal of Philosophy*, Vol. 34, No. 10, 1937.

Whitehead, Alfred North, Remarks. *The Philosophical Review*, Vol. 46, No. 2 (Mar., 1937).

Zuska, Vlastimil, Monolog, dialog a pozornost k já. *FILOZOFIA*, Vol. 64, No. 5, 2009.

Zuska, Vlastimil, Narativní událost. *Svět literatury*, Vol. 17, No. 35.

Abstrakty:

Mgr. Martin Kaplický, Katedra estetiky, FF UK, Praha

Multiplicita a jedinečnost: Impulzy Whiteheadovy filosofie pro estetiku.

Abstrakt:

Tato disertační práce má dva základní cíle. Prvním je představení mnohvrstevnaté filosofie Alfreda North Whiteheada novým způsobem. Klíčem k tomu je analýza Whiteheadovy kategorie ultimátního jako kreativity odvíjející se v rámci dvou neodlučitelných limit, multiplicity a jedinečnosti. Druhým cílem je využití Whiteheadova filosofického schématu pro estetickou teorii. Práce je proto rozdělena na dvě části. První filosofická část je členěna do tří kapitol. Každá z nich se snaží postihnout určité patro Whiteheadova filosofického díla. První se zabývá Whiteheadovou definicí spekulativní filosofie a snaží se ukázat, jakou roli v ní hrají multiplicita jedinečnost. Druhá kapitola je věnována analýze aktuální události v jejím procesu konkrescence. Třetí kapitola se zabývá Whiteheadovým pojetím společenství. Druhá estetická část je členěna do dvou kapitol. První kapitola druhé části představuje rozvinutí whiteheadovské estetiky Donalda W. Sherburna, založené na Whiteheadově pojetí propozice. Upozorňuje na Sherburnovo statické pojetí přírodní krásy a snaží se navrhnout interpretaci, která bude více dynamická. V druhé kapitole druhé části je představena environmentální estetika Allena Carlsona, která se snaží ukázat, že estetická zkušenost přírodní krásy statická není. Je ukázáno, že Carlsonovy argumenty jsou nepřesvědčivé a že Carlson neoprávněně podřizuje estetický prožitek přírodní krásy poznatkům přírodních věd. Je poukázáno, že zde rozvíjená whiteheadovská estetika představuje životaschopnou alternativu environmentální estetiky, aniž by ji podřizovala poznatkům přírodních věd.

Multiplicity and Singularity: Impulses of Whitehead's Philosophy for Aesthetics.

Abstract:

The present PhD Thesis has two basic aims. First aim is an introduction of many-faceted philosophy of Alfred North Whitehead in a new way. The key to this introduction is an analysis of Whitehead's Category of Ultimate as creativity functioning within two limits, multiplicity and singularity. The second aim is an application of Whitehead's philosophical scheme to aesthetic theory. The Thesis is therefore divided in two parts. First, philosophical, part contains three chapters. Each of them endeavours to characterize certain level of Whitehead's philosophical oeuvre. The first chapter concerns with Whitehead's definition of speculative philosophy and tries to point out the role of multiplicity and singularity. The second chapter pursues the analysis of actual occasion in its process of concrescence. The third chapter deals with Whitehead's conception of society. The second aesthetical part contains two chapters. The first chapter of the second part introduces Donald W. Sherburne's development of Whiteheadian aesthetics, based on Whitehead's conception of proposition. It draws attention to Sherburne's static understanding of natural beauty, and tries to develop more dynamic interpretation. The second chapter of the second part shows the environmental aesthetics of Allen Carlson, who argues that aesthetic experience of natural beauty is not static. It is shown that Carlson's arguments are not convincing and that Carlson illegitimately subordinates aesthetic experience of natural beauty to information of natural sciences. It is noticed that Whiteheadian aesthetics developed here present viable alternative of environmental aesthetics without its subordination to natural sciences.